

Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності
Сергій Плохій

Степами Давньої Скіфії, битими чумацькими шляхами, темними стежками Холодного Яру, палаючими фронтами війн, мирними нивами тяглися й переривалися тернисті шляхи народів, що мешкали на території сучасної України. У цьому вирі подій виникали князівства, руйнувалися союзи, спалахували війни – історія українських земель упродовж двох з половиною тисячоліть зазнала багато трагічного й героїчного. Перегорніть сторінку й торкніться знайомого з дитинства та невідомого до останніх часів. Оповідь охоплює широкий період історії України – від її зародка до найновіших часів, коли перед українцями постав доленосний вибір. Щоб зрозуміти тенденції, які лежать в основі поточних подій в Україні, та їхній вплив на світ, потрібно зрозуміти їхні витоки. Саме це і є головним задумом авторитетної новаторської книжки, написаної з надією, що історія допоможе зрозуміти сучасність і в такий спосіб вплинути на майбутнє. Сергій Плохій – професор історії Гарвардського університету, автор багатьох праць українською та англійською мовами.

Сергій Плохій

Брама Європи

Історія України від скіфських воєн до незалежності

© Serhii Plokyh, 2015

© Nemiro Ltd, видання українською мовою, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2016

Видається з дозволу Basic Books, an imprint of Perseus Books LLC. (США) та літературного агентства Олександра Корженевського (Росія)

* * *

Перші відгуки про «Браму Європи»

Сергій Плохій створив прекрасну нову книгу з історії України для цих неспокійних часів – авторитетну та новаторську і разом з тим зрозумілу, доступну, від її читання отримуєш задоволення.

Ендрю Вілсон,
професор українських студій Університетського коледжу Лондона

Сергій Плохій пропонує коротку, але всеосяжну історію України, що контекстуалізує сучасну політику pana Путіна як агресію проти волі українського народу, а також проти порядку, що встановився наприкінці «холодної війни». Приємна в прочитанні, «Брама Європи» захопить тих, хто добре знайомий з московським викладом фактів, пізнавальною подорожжю минулим України.

Джон Гербст,
колишній посол США в Україні

Брама Європи

Громадянам України

Рис. 1. Грецькі колонії. 770–100 pp. до н. е.

Рис. 2. Київська Русь у 980–1054 pp.

Джерело: Zenon E. Kohut, Bohdan Y. Nebesio, and Myroslav Yurkevich, Historical Dictionary of Ukraine (Lanham, Maryland, Toronto, Oxford: Scarecrow Press, 2005)

Рис. 3. Руські князівства близько 1100 р.

Джерело: The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Former Soviet Union (Cambridge: Cambridge University Press, 1994)

Рис. 4. Золота Орда близько 1300 р.

Джерело: Paul Robert Magosci. A History of Ukraine: The Land and Its People (Toronto: University of Toronto Press, 2010), p. 117, map. 10.

Рис. 5. Землі Речі Посполитої в XVI-XVIII ст. ст.

Джерело: Encyclopedia of Ukraine, ed. Volodymyr Kubijovy///c and Danylo Husar Struk, vol. IV (Toronto: University of Toronto Press, 1993)

Рис. 6. Козацька Україна близько 1650 р.

Джерело: Mykhailo Hrushevsky, History of Ukraine-Rus', ed. Frank E. Sysyn et al., vol. IX, bk. 1 (Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005).

Рис. 7. Гетьманщина та навколишні території в 1750-х рр.

Джерело: Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988), p. xiv.

Рис. 8. Поділи Польщі

Джерело: Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine: The Land and Its People* (Toronto: University of Toronto Press, 2010), no. 25, p. 319.

Рис. 9. Радянська Україна

Джерело: Volodymyr Kubijovyc and Danylo Husar Struk, eds. *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 5 (Toronto: University of Toronto Press, 1993) p. 441.

Рис. 10. Російсько-український конфлікт

Вступ

Українці мають таке саме право пишатися своєю роллю у зміні світу, як шотландці та інші нації, про які написано книжки, що підтверджують їхні претензії на формування курсу історії людства. У грудні 1991 року, коли українські громадяни масово пішли голосувати за свою незалежність, вони одночасно списали Радянський Союз на смітник історії. Тодішні події в Україні мали далекосяжні міжнародні наслідки й дійсно змінили хід історії: уже за тиждень після українського референдуму розпався Радянський Союз і президент Джордж Буш оголосив про завершення довготривалої та виснажливої «холодної війни».

Потім світ побачив Україну на телеекранах у листопаді 2004 року, коли вдягнений у святковий помаранчевий колір натовп заповнив вулиці та площі Києва, вимагаючи справедливих виборів, і таки домогся свого. Помаранчева революція дала спільну назву численним «кольоровим революціям», що прокотилися від Лівану до Сербії та від Грузії до Киргизстану, сколихнувши авторитарні режими. Кольорові революції не змінили пострадянського світу, але залишили по собі тривалі спогади й надію на те, що одного дня все може змінитися. Українці знову з'явилися на телеекранах усього світу в листопаді та грудні 2013 року, коли ще раз заповнили київські вулиці, цього разу на підтримку тісніших зв'язків з Європейським Союзом. У час, коли рівень захоплення Європейським Союзом досяг наднизької позначки серед його членів, готовність українців виходити на вулиці та стояти там при мінусових температурах дні, тижні й місяці здивувала і надихнула громадян Центральної та Східної Європи.

Події в Україні набули неочікуваного та трагічного повороту на початку 2014 року, коли зіткнення між протестувальниками та урядовими військами жорстко розірвали святкову, схожу на вуличні гуляння атмосферу початку протестів. Просто перед телекамерами міліцейські спецпризначенці та снайпери відкрили вогонь, поранивши та вбивши десятки проєвропейських демонстрантів. Ці зображення шокували світ. Таку ж реакцію викликала і російська анексія Криму в березні 2014 року, а трохи пізніше, тієї ж весни, гібридна воєнна кампанія Москви на Донбасі, на сході України. У липні знищення проросійськими сепаратистами малайзійського літака з майже 300 особами на борту перетворило конфлікт з російсько-українського на справді міжнародний. Події в Україні мали потужний вплив на європейські та світові справи, змусивши політиків говорити про «битву за майбутнє Європи» та повернення «холодної війни» в ту саму частину світу, де вона, здавалося, завершилася 1991 року.

Що спричинило українську кризу? Яку роль у цих подіях відіграє історія? Що відрізняє українців від росіян? Хто має права на Крим та Східну Україну? Чому українські події мають важливі міжнародні наслідки? Подібні питання, що останніми роками порушувалися знову й знову, заслуговують на детальні відповіді. Щоб зрозуміти тенденції, що лежать в основі поточних подій в Україні, та їхній вплив на світ, потрібно зрозуміти їхні витоки. Це в найзагальніших рисах і є головним завданням цієї книжки, написаної з надією, що історія може допомогти зрозуміти сучасність і в такий спосіб вплинути на майбутнє. Незважаючи на те що зараз важко (якщо взагалі можливо) передбачити результат та довготермінові наслідки нинішньої української кризи або майбутнє України як держави, подорож у минуле допоможе нам розібратися в потоці щоденних новин і дозволить нам вдумливіше реагувати на події й таким чином формувати їхні результати.

Ця книжка являє собою *longue duree* [1 – Довготривалий (фр.)]. Таку назву дістала методика історичних досліджень, запропонована представниками французької «школи анналів», що надавала перевагу дослідженню довготривалих історичних структур над подіями, тобто «короткої» історії. Представники цієї історичної школи намагалися відтворити «тотальну історію», що являла б собою опис усіх зв'язків, що існують у суспільстві, – соціальних, економічних, культурних тощо. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.)] історію України від часів Геродота до занепаду СРСР і нинішнього російсько-українського конфлікту. Але як можна «запакувати» більш ніж тисячу років історії країни розміром з Францію, з 46 млн

громадян сьогодні й сотнями мільйонів, що жили тут протягом тисячоліть, у кілька сотень сторінок? Потрібно шукати й відбирати найважливіше, як це завжди робили історики. Однак їхні підходи відрізняються. Засновник сучасної української історіографії Михайло Грушевський (1866–1934), один з героїв цієї книжки та вчений, чим ім'ям названо кафедру історії України в Гарвардському університеті, розглядав свій предмет як історію нації, яка існувала з незапам'ятних часів і знала періоди розквіту, занепаду та відродження, а останньою її кульмінацією вважав розбудову української державності під час Першої світової війни та після неї.

Грушевський заклав підвалини української історії як окремої галузі досліджень, але багато хто з його критиків та послідовників піддавав сумніву такий підхід. Учні Грушевського наголошували на історії української державності; радянські історики подавали історію України як історію класової боротьби; деякі західні автори підкреслюють її багатонаціональний характер; сьогодні дедалі більше науковців схиляються до транснаціонального підходу. Останні тенденції в написанні української та інших національних історій вплинули й на мою розповідь. Я також використав недавній культурологічний поворот в історичній науці та в дослідженнях історії національної самосвідомості. Питання, що я їх порушую, сформовані сучасністю, але я намагався зробити все, щоб не проектувати сучасних особистостей, симпатій, ідей, мотивів та почуттів на минуле.

Назва цієї книжки, «Брама Європи», є, звичайно ж, метафорою, але не треба сприймати її легковажно чи відкидати як маркетинговий хід. Європа є важливою частиною української історії, так само як і Україна – європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями. Протягом століть Україна також була місцем зустрічі різних імперій – від Римської до Османської, від Габсбургів до Романових. У XVIII столітті Україною керували з Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула. У XIX столітті з цього переліку лишилися тільки перші дві столиці. У другій половині XX століття на більшості українських земель панувала лише Москва. Кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи свій відбиток на ландшафті та характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу.

«Народ» та «нація» є важливими, хоча й не домінуючими категоріями аналізу та елементами історії, які, поряд з ідеєю Європи, визначають характер цієї розповіді. Ця книжка оповідає історію України згідно з кордонами, визначеними етнографами та картографами кінця XIX – початку XX століття, що часто (але не завжди) збігалися з кордонами сучасної Української держави. Вона простежує розвиток ідей та характерні особливості, що еднають ці землі від часів Київської держави, відомої в історіографії як Київська Русь, і до постання сучасного націоналізму й пояснює походження сучасної Української держави та політичної нації. При цьому оповідь фокусує увагу на українцях як найбільшій демографічній групі, а згодом – головній силі, що стояла за створенням сучасної нації та держави. Вона водночас приділяє увагу й національним меншинам України, особливо полякам,

евреям та росіянам, і трактує сучасну багатоетнічну та багатокультурну українську націю як таку, що ще формується. Українська культура завжди існувала в одному просторі з іншими культурами й від самого початку змушена була шукати *modus vivendi*[2 – Дослівно: «спосіб жити» – латинська фраза, що означає згоду сторін співіснувати з різними поглядами на певний об'єкт незгоди.] з «іншими». Здатність українського суспільства долати зовнішні та внутрішні кордони й узгоджувати ідентичності, створені ними, є головною особливістю історії України, представлені в цій книжці.

Політичні події, вітчизняні та світові, створюють зручну сюжетну лінію, та під час написання цієї книжки я переконався, що географічні, екологічні та культурні чинники є тривалішими в часі й тому мають найбільший вплив у довгостроковій перспективі. Сучасна Україна, якщо розглядати її з точки зору *longue duree* культурних напрямків, є результатом взаємодії двох рухомих кордонів: один – між євразійськими степами та східноєвропейським лісостепом, інший – між східним та західним християнством. Перший кордон розділяв також осіле й кочове населення і в результаті християнство та іслам. Другий бере початок від поділу Римської імперії між Римом і Константинополем і позначає відмінності в політичній культурі європейського заходу та сходу, що існують дотепер. Рух цих кордонів, що відбувався протягом століть, призвів до утворення унікального набору культурних рис, що сформували основи сучасної української самосвідомості.

Про історію України неможливо розповідати, не згадуючи історії її регіонів. Культурний та соціальний простір, створений рухом кордонів, був неоднорідним. Щоразу, як державні та імперські кордони перетинали українську етнічну територію, вони утворювали окремі культурні простори, що стали основою для українських регіонів, – колишнє підугорське Закарпаття; підавстрійська в минулому Галичина; Поділля та Волинь, що були під контролем Польщі; козацьке Лівобережжя Дніпра з пониззям цієї річки; Слобідська Україна і, нарешті, узбережжя Чорного моря та Донецький басейн, колонізовані за часів Російської імперії. На відміну від моїх попередників, я не намагаюся розглядати історію різних регіонів (таких як російська та австрійська частини України) в окремих розділах книжки, а переважно описую їх разом, здійснюючи таким чином порівняльний аналіз їхнього розвитку в конкретний період.

І наостанок – кілька слів про термінологію. Пращури сучасних українців жили в десятках різних домодерних та модерних князівств, королівств, імперій і протягом своєї історії мали різні назви та особливості. Для позначення своєї землі вони використовували два основних слова – «Русь» та «Україна». Термін «Русь» (латиницею – «Rus'»), принесений до цього регіону вікінгами в IX – X століттях, був перейнятий населенням Київської Русі, яке прийняло їхніх князів та воїнів до свого товариства і слов'янізувало їх. Предки сьогоднішніх українців, росіян та білорусів прийняли назву «Русь» у формах, що варіювалися від скандинавської/слов'янської «Русь» до еллінізованої «Россия». У XVIII столітті московські царі визначили останню форму офіційною назвою своєї держави та імперії.

Українців називали по-різному, залежно від періоду та регіону, де жили: русини – у Польщі, рутени – в імперії Габсбургів, малороси – в Російській імперії. У XIX столітті будівничі української нації вирішили покласти край цій плутанині, відмовившись від назви «Русь» і чітко відокремивши себе від решти східнослов'янського світу, особливо від росіян, вибравши назви

«Україна» та «українці» для позначення своєї землі та етнічної групи, як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині. Назва «Україна» має середньовічне походження і на початку раннього Нового часу стосувалася козацької держави в Наддніпрянській Україні. У колективній свідомості громадських діячів ХІХ століття козаки, більшість із яких мала місцеве походження, становили основу українців. Щоб поєднати «руське» минуле та «українське» майбутнє, Михайло Грушевський назвав свою видатну 10-томну працю «Історія України-Руси». Фактично кожен, хто сьогодні пише про українське минуле, мусить уживати два або навіть більше термінів для позначення предків сучасних українців.

У цій книжці я використовую термін «Русь» переважно (але не винятково) щодо середньовічної доби. Термін «русини» застосовую до українців раннього Нового часу, а «українці» – коли пишу про новітній час. З моменту проголошення незалежної Української держави 1991 року всіх її громадян стали називати українцями, незалежно від етнічного походження. Така номенклатура відображає поточні норми західної академічної історіографії, і, хоча й викликає деякі ускладнення, сподіваюся, не спричинить плутанини.

«Прийди і виждь», – писав анонімний автор «Історії Русів», одного з основоположних творів модерної української історіографії, наприкінці своєї передмови. Я не можу уявити кращого завершення й для цієї передмови.

I

На понтіїському кордоні

Розділ 1

Край світу

Першим істориком України був Геродот, «батько історії» власною персоною. Така честь зазвичай випадає країнам та народам, які належать до середземноморського світу. Україна – смуга степів, гір та лісів на північ від Чорного моря, відомого грекам як Pontos euxeinos («Гостинне море», латинізоване римлянами як Pontus euxinus), – була важливою частиною цього світу. Світ Геродота починався в містах-державах Давньої Греції, простягаючись до Єгипту на півдні та Криму й понтіїських степів на півночі. Якщо Єгипет був землею стародавньої культури та філософії, яку старалися вивчати й наслідувати, то територія нинішньої України становила прикордонну смугу, де грецька цивілізація зіткнулася зі своїм варварським alter ego[3 – Друге «я» (лат.).]. Це був перший рубіж політичного та культурного простору, що пізніше стане відомим як «західний світ». Це було місце, де Захід почав визначати себе та «іншого».

Геродот, чие ім'я грецькою звучить як «Геродотос» (Herodotos), походив із Галікарнаса, грецького міста, розташованого на території сучасної Туреччини. У V столітті до нашої ери, коли він жив, писав і декламував свою «Історію», місце, де він народився, було частиною Перської імперії. Геродот провів значну частину свого життя в Афінах, жив у Південній Італії, не раз перетинав Середземномор'я та відвідував Близький Схід, мандруючи їхніми просторами до Єгипту та Вавилону. Шанувальник афінської демократії, він писав іонійською грецькою, але його інтереси були настільки глобальними, наскільки це було можливим у ті часи. Його «Історія», пізніше поділена на дев'ять книг, розглядала витoki греко-перських війн, що почалися 499 року і тривали до середини V століття до нашої ери. Геродот був сучасником війн і досліджував цю тему протягом 30 років після закінчення війн 449 року до н. е. Він змалював цей конфлікт як епічну битву між свободою та рабством: першу уособлювали греки, друге – перси. Хоч він і мав власні політичні та ідеологічні симпатії, та все ж хотів розповісти про обидві сторони конфлікту. За його словами, він мав на меті «зберегти пам'ять про минуле, записавши дивовижні подвиги як греків, так і варварів».

Зацікавлення «варварською» частиною розповіді привернуло увагу Геродота до понтійських степів. 512 року до нашої ери, за 13 років до початку війн, Дарій Великий, безумовно один із наймогутніших правителів Перської імперії, рушив на територію цього регіону, щоб помститися скіфам, які зіграли з ним злий жарт. Скіфські царі, кочові правителі величезної держави в Північному Причорномор'ї, змусили Дарія пройти маршем увесь шлях від Дунаю до Дону в гонитві за їхнім високомобільним військом і не дали йому жодного шансу зав'язати битву. Це була принизлива поразка для правителя, який стане головною загрозою для грецького світу за якихось півтора десятка років. У своїй «Історії» Геродот не шкодує зусиль для викладу всього, що він знав або колись чув про таємничих скіфів, їхню землю, звичаї та суспільство. Схоже, що, незважаючи на його численні подорожі, він ніколи не відвідував цього регіону і змушений був покладатися на історії, розказані іншими. Але складений ним детальний опис скіфів та земель і народів, якими вони правили, робить його не лише першим істориком, а й першим географом та етнографом України.

Землі на північ від Чорного моря були вперше заселені неандертальськими мисливцями на мамонтів 45 000 років до нашої ери, про що відомо з археологічних розкопок їхніх жител. У VI тисячолітті до н. е. носії так званої культури Кукутені-Трипілля заселили лісостепову прикордонну смугу між Дунаєм та Дніпром, займалися скотарством та землеробством, будували величезні поселення, виготовляли глиняні скульптури та фарбовану кераміку. Приблизно 3500 років до нашої ери люди, які населяли понтійські степи, уперше у світі приручили коня. Деякі науковці, поєднуючи дані археології, лінгвістики та генетики, доводять, що степи між Волгою та Доном стали прабатьківщиною індоевропейських мов та племен, з виділенням балто-слов'янської групи племен на рубежі IV та III тисячоліть до нашої ери та поділом цієї групи на балтів та слов'ян у середині II тисячоліття до нашої ери. Цей поділ стався в лісах північної України та на просторах сучасної Білорусії та Польщі, у той час як причорноморські степи на той період контролювали носії іранських мов.

До того як Геродот почав декламувати уривки зі своєї праці в середині I тисячоліття до нашої ери, більшість греків дуже мало знали про землі на північ від Чорного моря. Вони вважали їх краєм варварів та місцем ігрищ богів. Дехто вірив, що саме там, на острові в гирлі Дунаю чи Дніпра, Ахілл, герой Троянської війни та гомерівської «Іліади», знайшов свій вічний спокій. Амазонки – жінки-воїни, які відрізали праву грудь, аби краще стріляти з луків, також жили в цих землях, де біля Дону, дехто чув про жорстоких таврів із Криму, півострова, відомого грекам під назвою Таврика. Їхня правителька Іфігенія не виявляла жодного співчуття до мандрівників, яким не пощастило з пошуком прихистку від чорноморських штормів на скелястих берегах Криму. Вона приносила їх у жертву богині Артеміді, яка вберегла її від смертної кари, оголошеної їй батьком Агамемноном. Було мало охочих мандрувати до земель, таких небезпечних, як ті, що межували з «Гостинним морем», яке насправді було дуже важке для навігації та відоме своїми суворими штормами, що з'являлися нізвідки.

Уперше греки отримали більш-менш надійну інформацію про землі на північному узбережжі Чорного моря від народу-воїнів, названих кімерійцями, які з'явилися в Анатолії після того, як скіфи витіснили їх із понтійських степів у VIII столітті до н. е. Кочовики-кімерійці спочатку перебралися на Кавказ, а потім на південь, до Малої Азії, зустрівшись із середземноморськими культурами, які мали довгу традицію осілого життя та поважні культурні досягнення. Там кочові воїни стали тими варварами, які згадуються в Біблії, де пророк Єремія описує їх так: «Лука та ратище міцно тримають, жорстокі вони й милосердя не мають, їхній голос, як море реве, і гарцюють на конях вони... Ушикований, мов чоловік той до бою, на тебе, о дочко Сіону!»[4 – Книга пророка Єремії, 6:23 (переклад І. Огієнка).] Образ кімерійців як жорстоких воїнів потрапив до сучасної поп-культури. Арнольд Шварценеггер зіграв Конана-варвара – фантастичного персонажа, вигаданого 1923 року письменником Робертом Е. Говардом, – короля Кімерії у голлівудському фільмі 1982 року.

Крим та Північне Причорномор'я стали частиною грецької ойкумени в VII-VI століттях до н. е., після того як кімерійці змушені були покинути свою батьківщину. Тоді розпочалося швидке зростання грецьких колоній у регіоні, більшість із них було засновано поселенцями з Мілета, одного з наймогутніших грецьких полісів того часу. Сіноп, заснований мілетцями на південному узбережжі Чорного моря, сам став метрополією. До колоній на північному березі належали Пантікапей біля теперішньої Керчі, Феодосія на місці сучасної Феодосії та Херсонес біля сучасного міста Севастополя. Та набагато відомішою мілетською колонією була Ольвія у гирлі Південного Бугу (інша назва – Бог) – там, де він впадає у ще більше гирло Дніпра, а їхні води разом вливаються в Чорне море. Характерними рисами цього міста були кам'яні мури, акрополь та храм Аполлона Дельфійського. За археологічними даними, у часи найбільшого розквіту площа Ольвії становила близько 50 га. У місті, що мало демократичну форму правління та регулювало на договірних засадах свої стосунки з Мілетом, мешкало близько 10 тисяч осіб.

Подібно до добробуту інших грецьких міст та емпорій (місць торгівлі) у регіоні, процвітання Ольвії залежало від добрих відносин із місцевим населенням понтійських степів. На момент заснування міста та в період його найбільшого розквіту місцевими мешканцями були скіфи – конгломерат племен іранського походження. Греки Ольвії та їхні сусіди не лише жили поруч і торгували одне з одним, а й створювали змішані шлюби, що призводило до

появи мішаного населення з грецькою та «варварською» кров'ю, у звичаях якого поєднувалися грецькі та місцеві традиції. Ольвійські купці та моряки постачали збіжжя, сушену рибу й рабів до Мілету та інших частин Греції, а додому привозили вино, оливкову олію та вироби грецьких ремісників, зокрема текстиль та металеві речі, для продажу на місцевих ринках. Були серед них і предмети розкоші, виготовлені з золота, про які сьогодні відомо з розкопок могил скіфських царів. В українських степах багато таких поховань – курганів, що нині здебільшого перетворилися на маленькі пагорби.

Безсумнівно, найбільш вражаючий витвір мистецтва з так званого скіфського золота – триярусну пектораль – було відкрито 1971 року на півдні України, тепер її можна побачити в Музеї історичних коштовностей України в Києві. Пектораль, що датується, імовірно, IV століттям до нашої ери і колись прикрашала груди скіфського царя, крім усього іншого, дає добру уяву про внутрішню структуру скіфського суспільства та його економіку. У її центрі – зображення двох бородатих скіфів, які стоять на колінах і тримають у руках овечу шкуру. Враховуючи матеріал, з якого зроблено пектораль, це нагадує золоте руно аргонравтів – символ влади й царського сану. Ліворуч і праворуч від центральної сцени – фігури свійських тварин: коней, корів, овець та кіз. Є там і зображення скіфських рабів, один із яких, здається, доить корову, а другий – вівцю. Пектораль залишає мало сумнівів у тому, що скіфи жили в патріархальному суспільстві, економіка якого залежала від тваринництва. Якщо зображення скіфів та свійських тварин показують внутрішній скіфський світ, то фігурки диких тварин на пекторалі більше розповідають нам про те, яким греки бачили найвіддаленіший кордон свого світу, ніж про справжнє життя понтиїських степів. Леви й пантери переслідують вепрів та оленя, тим часом крилаті грифони – наймогутніші тварини в грецькій міфології, напіворли-напівлеви – нападають на коней, найважливіших тварин у житті скіфів.

Переплетення культур, відображене в пекторалі, було продуктом тісних зв'язків між греками та скіфами, що дозволили Геродоту зібрати таку інформацію про скіфське життя, яку не зможуть надати жодні археологічні розкопки. Записаний ним міф про походження скіфів, безперечно, належить до цієї категорії. «За свідченнями самих скіфів, вони є наймолодшим з усіх народів», – стверджував Геродот у своїй «Історії». За легендою, він виводив їхнє походження від такого собі Таргітая, у якого було троє синів. «Коли вони ще правили цією землею, впали з неба чотири предмети, усі золоті: плуг, ярмо, бойова сокира та кубок» – так переповідав Геродот міф про походження скіфів. Двоє старших братів спробували підняти дари, та обпеклися полум'ям, і лише наймолодшому братові вдалося взяти та утримати їх. Він негайно був визнаний верховним правителем царства і родоначальником скіфського племені, відомого під назвою царських скіфів, яке панувало в понтиїських степах і утримувало золото, що впало з неба. Скіфи, безумовно, вважали себе корінним населенням регіону, а не якимись зайдами. В іншому випадку вони б не заявляли, що батьками їхнього прасура Таргітая були бог неба та дочка Борисфена, нинішнього Дніпра, головної річки царства. Цей самий міф наводить на думку, що, хоч скіфами й керували кочовики, вони вважали себе також і землеробами. Знаряддя, подаровані їм небом, включали не лише ярмо, а й плуг, виразний символ осілої культури.

Справді, Геродот описував скифів, поділяючи їх на вершників та землеробів, кожна група займала власну екологічну нішу в Північному Причорномор'ї. На правобережжі Дніпра, якщо дивитися з корабля, що пливе на південь, просто над грецькою колонією Ольвією, від громадян та гостей якої Геродот дістав більшу частину знань про цей регіон, він ідентифікував калліпідів – імовірно, нащадків від змішаних шлюбів греків із місцевими скифами. Північніше від земель царських скифів, по Дністру, жили алазони, які «в інших відношеннях нагадують скифів, особливо щодо звичаїв, але сіють та вживають у їжу зерно, а також цибулю, часник, сочевицю та просо». Північніше від алазонів, на правому березі Дніпра, Геродот розташував скифів-орачів, які начебто вирощували зерно на продаж. На лівому березі цієї ж річки він розмістив скифів-землеробів, або борисфенітів. Він писав, що ці племена суттєво відрізняються від скифів на півдні, які жили в понтійських степах.

Геродот вважав землі вздовж Дніпра найродючішими у світі: «Борисфен, друга за величиною зі скифських річок, є, на мою думку, однією з найбільш цінних та продуктивних не лише серед річок цієї частини світу, а й будь-де, за винятком хіба що Нілу, який не надається до порівняння. Вона забезпечує найкращі та найбагатші пасовища, без сумніву, має найбагатші запаси найкращих сортів риби і найкращу воду для пиття – чисту та прозору, тоді як у навколишніх річках вона каламутна; ніде нема кращих врожаїв, як на її берегах, а там, де не сіють зерно, трава найпишніша у світі».

Це дуже реалістичний опис. Чорноземи в районі басейну Дніпра і досі вважаються одними з найбагатших у світі, чим забезпечують сучасній Україні прізвисько «житниця Європи».

Землі середнього Дніпра, заселені хліборобами, ще не були краєм Геродотового світу. Північніше теж жили народи, про яких мало що знали не лише греки, а й скифи з різних верств суспільства. Ці люди заселяли останній кордон грецького ойкумени. На правобережжі Дніпра їх називали неврами, на лівому, далі на схід та північ, – страхітливими канібалами. Геродот знав про них небагато, але розташування неврів у прип'ятських болотах на сучасному українсько-білоруському прикордонні збігається з одною з можливих батьківщин давніх слов'ян, де виявлено групу найдавніших українських діалектів.

Якщо вірити Геродоту та його джерелам, Скифське царство являло собою конгломерат етнічних груп та культур, де також географічні та екологічні чинники визначали місце кожної групи в загальній структурі держави та в поділі праці. Греки та еллінізовані скифи займали узбережжя, слугуючи посередниками між середземноморським світом Греції та внутрішніми районами в галузі торгівлі й культури. Головні товари: зерно, сушена риба, а також раби – надходили зі степових чи лісостепових областей. Аби досягти чорноморських портів, ці товари, особливо зерно та рабів, доводилося провозити степами, де мешкали царські скифи, які контролювали торгівлю і забирали більшість прибутків собі, залишаючи частину золотих скарбів у курганах цього регіону. Поділ, описаний Геродотом, між узбережжям, степом та лісостепом стане одним із головних в українській історії і триватиме протягом століть, якщо не тисячоліть.

Багатогранний скифський світ, відображений в «Історії» Геродота, перестав існувати в III столітті до нашої ери. Римлянам, які захопили грецькі

колонії у Північному Причорномор'ї в I столітті до нашої ери, довелося мати справу з іншими господарями степів.

Нова хвиля кочовиків зі сходу – сарматів – розгромила, відтіснила і врешті заступила скіфських вершників, які контролювали торговельні шляхи між лісостепом та грецькими колоніями. Ці новоприбулі, як і скіфи, мали іранське походження. Геродот, який вказав на їхнє первісне розташування на схід від Дону, записав легенду, за якою сармати походять від скіфів та амазонок, які втекли з грецького полону. Як і у випадку зі скіфами, до складу сарматської держави входили різні племена, що правили низкою народів, у тому числі роксоланами, аланами та язигами. Сармати правили понтійськими степами півтисячі років, до IV століття нашої ери. У момент свого розквіту вони контролювали увесь простір від Волги на сході до Дунаю на заході та проникли в Центральну Європу аж до Вісли.

Сармати були не менш загрозливою силою у регіоні, ніж скіфи, але відомо нам про них набагато менше. Здебільшого це через те, що торгівля між грецькими колоніями та внутрішніми районами України (а з нею і потік інформації), що розквітла за скіфського панування, за сарматів майже припинилася. Вони витіснили скіфів до Криму, де колишні правителі цієї держави створили нове скіфське царство, відоме як Мала Скіфія. Скіфи контролювали півострів і степи на північ від нього, зокрема і грецькі колонії. Сармати утримували решту степу, але не мали доступу до колоній. Конфлікт між старими та новими господарями степів підірвав місцеву торгівлю та добробут, а з часом і безпеку грецьких колоній (скіфи та інші кочовики вимагали грошей і товарів від колоністів, незалежно від того, була успішною торгівля чи ні). Іншим, так само могутнім чинником, що завдавав збитків комерції, була поява нових постачальників сільськогосподарської продукції на середземноморський ринок. Тепер збіжжя на Іонічне та Егейське узбережжя привозили з Єгипту та Середнього Сходу торговельними шляхами, що були убезпечені завоюваннями Александра Великого та підйомом Римської імперії.

Коли римляни розширили свій вплив на Північне Причорномор'я у I столітті до нашої ери, вони відродили деякі види торгівлі, забезпечивши грецькі колонії, тепер уже під своєю опікою, деяким захистом. Але це не була безпека минулих часів. Овідій (Публій Овідій Назон), який був засланий римським імператором Августом (8 рік нашої ери) до місця під назвою Томіс на березі Чорного моря (територія сучасної Румунії), залишив нам яскравий опис небезпек повсякденного життя у прибережній грецькій колонії на порозі I тисячоліття нашої ери:

Незліченні племена загрожують запеклою війною
І вважають ганьбою існування без грабунку...
Ми ледве захищені стінами фортеці: і навіть
Варварські юрби усередині, перемішані з греками, вселяють
страх
Через варварів, які живуть серед нас, без утисків,
І до того ж зайняли більш ніж половину будинків.

Такий жалюгідний стан справ, зумовлений ворожими відносинами з «варварськими» сусідами, не міг не вплинути на колись квітучі колонії цього регіону. Діон Хрисостом, грецький красномовець та філософ, який стверджував, що відвідав місто Ольвія (відоме пересічним людям його часу

як Борисфен), так розповідав про занепад колонії: «Місто Борисфен, якщо казати про його розміри, не відповідає своїй давній славі через нескінченні захоплення та війни. Оскільки місто лежить в оточенні варварів (до того ж найбільш войовничих з усіх) протягом такого тривалого часу, воно завжди перебуває у стані війни... З цієї причини становище греків у цьому регіоні дійсно гірше нікуди, деякі з них більше не об'єднуються в міста, у той час як інші ще володіють ними, але як спільноти перебувають у жалюгідному стані, більшість там становлять варвари, які стікаються до них».

Таким був стан грецьких колоній більш ніж через століття після приходу римлян. Цей регіон уже ніколи не зміг повернути собі те економічне процвітання, торгівлю та зв'язки з внутрішніми материковими районами, що ними він користувався за часів Геродота. Постійно перебуваючи в стані війни або в очікуванні сутичок із місцевим населенням, колоністи мало що знали про своїх сусідів. «Восфор, Дон, скіфські болота лежать за його межами, – пише Овідій, дивлячись на північ та схід з місця свого заслання в Томісі, – у регіоні ледь відома дешиця назв. Далі немає нічого, крім холоду, у якому неможливо жити. Ах, як близько я від краю світу!»

Сучасник Овідія Страбон, автор відомої «Географії», знав про понтійські степи дещо більше, ніж відомий римський засланець. Від Страбона до нас дійшли назви сарматських племен та земель, що були під їхнім контролем. За його словами, язиги та роксолани були «мешканцями кибиток», або кочовиками. Водночас відомий географ геть нічого не повідомляє про осіле населення лісостепу навколо Дніпра, не кажучи вже про лісисті райони далі на північ. На відміну від Овідія, він не жив серед народів регіону, та і його джерела не були настільки добрими, як у Геродота. Страбон скаржився на непоінформованість «щодо народів, які оселилися далі на північ». Він писав: «...через це я не знаю ані про бастарнів, ані про савроматів, одне слово, про жодні народи, які живуть над Понтом, і про те, як далеко вони від Атлантичного моря і чи межують із ним їхні землі».

Якщо Геродот часто згадує Дніпро, то Страбон, схоже, був краще знайомий із Доном. Його джерела, імовірно, походили з Танаїса, грецької колонії у гирлі Дону, що належала до Боспорського царства, наймогутнішого об'єднання грецьких колоній, що відродилося з приходом римлян. Для Страбона Дон мав особливе значення. Він слугував «найсхіднішим кордоном Європи» – термін, що використовувався егеїцями для того, щоб описати простір грецької присутності в зовнішньому світі. Страбон започаткував традицію, згідно з якою Європа лежала на захід від Дону, Азія починалася на схід від нього.

Таким чином, на початку I тисячоліття нашої ери, коли римляни прийшли до понтійських колоній, українські землі знову опинилися на самому краю того, що стане західною цивілізацією. Дон, або північний кордон еллінського світу, тепер став східною межею Європи. Там він залишатиметься майже дві тисячі років до того часу, коли розростання Російської імперії у XVIII столітті перекроїть карту Європи, відсунувши її східний кордон аж до Уралу.

Поділ понтійських степів на європейську та азійську частини позиціонував територію України як частину Європи, але мало що означав на практиці в римські часи. Страбон пише про сарматів на лівому й правому берегах Дону, а Птолемей, один із його наступників, у II столітті нашої ери писав про

дві Сарматії – європейську та азійську – поділ, що лишатиметься незмінним у працях європейських географів наступні півтора тисячоліття. Набагато важливішим від уявного східного кордону Європи був справжній цивілізаційний кордон між віддаленими колоніями на північному узбережжі Чорного моря та кочовиками понтійських степів. На відміну від грецьких колоній з їхніми укріпленнями, цей кордон ніколи не мав чіткої лінії поділу, натомість утворюючи широку зону взаємовпливів між колоністами та місцевим населенням, де перемішувалися мови, релігії й культури, і створюючи нові культурні та соціальні реалії.

Надважливий кордон між кочовиками степу та землеробами лісостепу, що був відомий Геродоту, за часів Страбона став невидимим. Важко сказати, чи зник він повністю, чи середземноморські автори просто не знали про нього. Географія та екологія залишилися тими самими, а населення, імовірно, ні. Воно незаперечно прийшло в рух у середині I тисячоліття нашої ери, коли ми знову стикаємося зі згадками про регіон у працях грецьких учених.

Розділ 2

Поява слов'ян

У той час як торгівля та культурний обмін здебільшого були характерною рисою відносин греків із народами українських степів в останні століття перед нашою ерою, римляни не мали іншого вибору, як поєднувати торгівлю з війною. Їхні стосунки зі степовиками стали особливо войовничими в IV столітті, з початком періоду, названого «варварськими набігами» у старій історіографії, а зараз відомого як Велике переселення народів. Цей процес являв собою великий рух з Азії та Східної Європи до центру і заходу Європи й призвів до краху Римської імперії під тиском «варварів» у другій половині V століття. Хоча й ослаблена, східна частина імперії, відома в історіографії як Візантія, змогла пережити натиск степових кочовиків, що супроводжувався міграцією землеробів із півночі. Вона продовжила існувати до середини XV століття.

Територія та населення України відіграли важливу роль у цій «драмі» переселень. Деякі з головних «дійових осіб» вторгнень, що спричинили падіння Римської імперії, жили тут або проходили цією територією. Серед них були готи й гуни, останні – на чолі з королем Атилою. У понтійських степах міграції поклали край довгому періоду, упродовж якого регіон був під контролем кочовиків іранського походження, у тому числі скіфів та сарматів. Нові володарі степів, готи мали германське коріння, у той час як гуни, місцем походження яких більшість учених вважають степи Монголії, прийшли до регіону в супроводі численних племен Центральної Азії. До середини VI століття гуни пішли, а на зміну їм прийшли племена, які розмовляли тюркськими діалектами.

Усі вищезгадані «дійові особи» під час міграцій приходили в Україну, населяли її степи, ненадовго залишалися і врешті прямували далі. Проте одна група, піднята на поверхню хвилею міграцій, відмовилася «зійти зі сцени». Це були слов'яни – конгломерат племен, що характеризувався

спільними мовними та культурними рисами й був представлений різноманітними політичними утвореннями. Індоевропейські витоки їхніх мов наводять на думку, що вони потрапили до Європи зі сходу десь між VII та III тисячоліттями до нашої ери, а отже, оселилися в Східній Європі задовго до того, як Геродот уперше описав цей регіон та його мешканців. Затвердившись на північ від понтійських степів, мов у себе вдома, вони залишалися поза увагою середземноморських авторів більшу частину своєї ранньої історії.

Уперше слов'яни привернули до себе загальну увагу на початку VI століття нашої ери, коли масово з'явилися біля кордонів Візантійської імперії, ослабленої готами та гунами, і почали переселятися на Балкани. Йордан, візантійський автор готського походження (VI століття), виділяв серед слов'ян того часу дві основні групи. «Хоча їхні імена тепер розсіяні серед різних племен та місцевостей, – писав він, – однак називаються вони здебільшого склавинами та антами». Він розміщував склавинів між Дунаєм та Дністром, залишивши для антів землі між Дністром та Дніпром, «у вигинах Понтійського моря». Лінгвістичні дані наводять на думку, що прабатьківщина слов'ян лежить у лісовій та лісостеповій зоні між Дніпром і Віслою, головним чином на Волині та в прип'ятських болотах сучасної України. На час, коли про них писав Йордан, слов'яни, мабуть, перейшли з лісового затишку в степи, підкоривши інші неслов'янські племена та ставши серйозною проблемою для імператора Юстиніана Великого.

Юстиніан правив Візантійською імперією між 527 та 567 роками й був достатньо амбітним, щоб спробувати відновити Римську імперію у всій її повноті, на сході й заході. На дунайському кордоні, де імперія потерпала від безперервних нападів місцевих племен, Юстиніан вирішив перейти в наступ. Прокопій, візантійський автор VI століття, який залишив детальний опис війн Юстиніана, пише, що на початку 530-х років Хільбудій, воєначальник, наблизений до імператора, був відправлений воювати на північ від Дунаю. Він здобув кілька перемог над антами, що дозволило Юстиніану додати слово «Антикус» («переможець антів») до свого імператорського титулу. Та цей успіх був короточасним. За три роки Хільбудій загинув у битві, і Юстиніан повернувся до старої політики захисту кордонів на Дунаї, замість того щоб намагатися розширити їх.

Юстиніан повернув стару римську тактику «поділяй та володарюй». На кінець 530-х років, не без підбурювання та спонукання Візантії, анти вже воювали зі склавинами, у той час як візантійські воєначальники вербували представників обох груп до імперської армії. Та навіть за таких умов слов'янські набіги тривали. Воюючи зі склавинами, анти зуміли вдертися до візантійської провінції Фракії у Східних Балканах. Вони пограбували край та взяли велику кількість рабів, яких переправили на лівий берег Дунаю. Показавши свій руйнівний потенціал, анти запропонували імперії свої послуги. Юстиніан узяв їх під своє крило й віддав покинуте грецьке місто Турріс, на північ від Дунаю, для створення їхньої опорної бази.

Як і багато інших ворогів імперії, анти стали її захисниками в обмін на регулярну платню з імперської скарбниці. Вони намагалися підвищити свій статус, стверджуючи, що захопили кращого полководця імператора, Хільбудія, якого вони вимагали визнати своїм лідером. Як тільки Юстиніан нагородив би його титулом *magister militum* [5 – Магістр армії (лат.)], або командувача

усіх імперських військ у регіоні, таке визнання зробило б їх законними громадянами імперії, а не тільки її охоронцями. Задум не вдавсь. Справжній Хільбудій, ясна річ, уже давно був мертвим, Юстиніан заарештував самозванця, і антам довелося змиритися зі статусом foederati[6 – Союзники (лат.).] – союзників, а не громадян великої імперії.

Ким були ці нові союзники Візантійської імперії? Який вони мали вигляд? Як билися? У кого вірили? Прокопій неодноразово згадує про те, що анти та склавини мали спільну мову, релігію та звичаї. Тому ми можемо вважати його детальний опис слов'янського життєвого устрою характерним для обох груп. За свідченням Прокопія, слов'яни були напівкочовиками, які жили «в жалюгідних халупах, побудованих далеко одна від одної». Вони постійно змінювали місця свого проживання. Слов'янські воїни були «чоловіками виняткового зросту та міцної статури». Прокопій повідомляє про їхню зовнішність таке: «Їхнє тіло та волосся не є ні дуже світлим, ні білим, ні схильним до темного типу, але всі вони мають трохи червонуватий відтінок». Слов'яни «жили важким життям, не звертаючи ніякої уваги на тілесні зручності... в усі часи вкриті брудом; однак вони жодним чином не є грубими чи лиходіями, але зберегли гунський характер у всій його простоті».

«Укриті брудом» слов'яни увійшли в історію під прапором демократії. «Цими народами, – зазначає Прокопій, – склавинами й антами, не править одна людина, а здавна живуть вони в демократії, а отже, в усіх питаннях, що стосуються їхнього добробуту, доброго чи поганого, звертаються до людей». Вони вважали за краще битися напівоголеними та, на відміну від середньовічних шотландців у блокбастері Мела Гібсона «Хоробре серце», усе ж таки носили штани. «Коли вони вступають у бій, – розповідає Прокопій, – більшість із них ідуть проти своїх ворогів пішки, несучи маленькі щити і списи в руках, але вони ніколи не носять панцирів. Більше того, деякі з них не вдягають навіть сорочки та плаща, а, підкотивши штани аж до інтимних частин тіла, вступають у бій із супротивником».

Інформацію про слов'янські методи ведення війни доповнює візантійський «Стратегікон», створення якого близько 600 року приписується імператорові Маврикію. Автор доволі детально описує слов'ян, які перетнули дунайський кордон і оселилися на Балканах. Він вважав їх гостинними до подорожніх, але нічим не обмеженими і такими, які неохоче дотримуються договорів або думки більшості. На своїй батьківщині, північніше від Дунаю, вони побудували житла в лісах уздовж річок і в болотистій місцевості, важкодоступній для загарбників. Їхньою улюбленою тактикою були засідки. Вони воліли не битися у відкритому полі й не любили регулярних військових формувань. Їхньою зброєю були короткі списи, луки, короткі дерев'яні стріли, подеколи намащені отрутою. Вони робили рабами своїх полонених, але період поневолення був обмежений певним терміном.

Прокопій мав що сказати й про слов'янські вірування. Слов'яни були аж ніяк не монотеїстами. «Вони вірять, що один бог, творець блискавки, сам править усім, і приносять йому худобу та інші жертви», – писав він. Та, шануючи одного головного бога, слов'яни не відмовлялися від старих звичок поклоніння природі й жертвоприношень. Як писав Прокопій: «Вони... шанують річки, німф та інших духів і також приносять усім їм жертви, здійснюючи

ворожіння разом із цими приношеннями». Візантійський автор вважав дивним не звичай слов'ян приносити жертви (цю традицію мали й дохристиянські римляни), а їхню відмову прийняти християнство, як це вже давно зробили інші піддані імперії. «Вони не знають і ні в який спосіб не визнають, що воно має владу над людьми, – пише Прокопій із певним подивом, якщо не розчаруванням, – але щоразу, коли поруч стоїть смерть, коли вони потерпають від хвороби або від початку війни, вони обіцяють, що якщо врятуються, то негайно принесуть богу жертву в обмін на їхнє життя, і якщо рятуються, жертвують тільки те, що обіцяли, і вважають, що їхню безпеку куплено саме цією жертвою».

Те, що Прокопій та інші візантійські автори розповідають про слов'ян, частково підтверджується і матеріалами археологічних досліджень в Україні. Антів зазвичай пов'язують з пеньківською археологічною культурою, назва якої походить від одного з поселень в Україні. Носії цієї культури жили в VI, VII і на початку VIII століття в українському лісостепу між Дністром та Дніпром, населяючи обидва береги останнього. Ця область, імовірно, є однією з територій, приписаних Йорданом до антів. Як і анти та склавини Прокопія, пеньківські племена мешкали в простих житлах, виритих у землі. Також вони часто змінювали своє місце проживання. Поселення кидали й засновували на новому місці, це дозволяє припустити, що їхні мешканці практикували мандрівну форму землеробства. Археологія, на відміну від Прокопія, також свідчить, що пеньківські племена мали укріплені міста, що правили за резиденції місцевих правителів і центри адміністративної та військової влади.

Період, коли слов'яни відігравали самостійну роль у регіоні, завершився на початку VII століття із вторгненням авар – конгломерату тюркомовних племен з північного Каспію, який зруйнував Антську державу.

Авари залишили про себе погані спогади, частина з яких дійшла до XI–XII століть, коли київські християнські ченці склали історичні записи, пізніше відомі як «Початковий літопис», або «Повість минулих літ». Їхні перші записи базувалися на місцевих легендах, об'єднаних із візантійськими джерелами. «Обри» – так літописець називав аварів – «воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами»[7 – Тут і далі цитати з «Повісті минулих літ» подано за виданням: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відпов. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.]. Що означало «примучувати» у той час, літописець пояснив такого фразою: «І насильство вони чинили жінкам дулібським». Коли авар збирався у подорож, то замість коня чи вола він начебто наказував запрягти три, чотири чи п'ять жінок, щоб ті тягнули його воза. За таку поведінку аварів було покарано божественним гнівом. «Були ж обри[8 – Літописна назва аварів.] тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, – продовжує літописець, – і померли вони всі, і не zostався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: „Погинули вони, як обри“, – бо нема їхнього ні племені, ні потомства».

Авари поступилися контролем над понтійськими степами болгарам, а потім хозарам, які поклали край періоду міграцій у регіоні та встановили відносний мир до кінця VII століття. Хозари залишили дещо кращі спогади серед населення українських степів. «І знайшли їх хозари, коли вони сиділи

в лісах на горах, – писав київський літописець, маючи на увазі наддніпрянських слов'ян, – і сказали хозари: „Платіте нам данину“». За словами літописця, місцеві, які були людьми з племені древлян («лісових людей»), заплатили данину мечами – що означало непокору та обіцяло реванш у майбутньому. Натяк був на майбутнє звільнення з-під хозарського контролю.

Хозари мали обмежений контроль над лісостеповим прикордонням; Дніпро став західною межею їхнього панування у лісовій зоні. Тюркська хозарська знать, зацікавлена в мирі й торгівлі, була відкритою до іноземних впливів. Хозарські правителі запросили до свого краю християнську місію і навіть на якийсь час прийняли юдаїзм, що породило легенду про хозарські витоки східноєвропейського єврейства. Географічне ядро держави, створеної хозарами, розташовувалося на Північному Кавказі, а також у районі нижньої Волги та Дону, де основними її центрами були Ітіль на Волзі та Саркел на Дону. Хозарська еліта накопичила свої статки, контролюючи торгові шляхи, серед яких найважливішим був шлях Волгою до Перської імперії та арабських земель.

У 620-х роках хозари уклали договір із Візантією, що на той час відновила свою присутність у Північному Причорномор'ї. Ольвію, захоплену готами в IV столітті, греками було втрачено назавжди, та візантійські полководці захопили частину південного узбережжя Криму, захищену гірськими хребтами від степів півострова. Там, у Херсонесі, виник адміністративний центр кримських володінь Візантії. За часів імператора Юстиніана, який воював зі слов'янами на Дунаї, у головних містах Криму було поставлено гарнізони, і імперія вербувала кримських готів (нащадки готів, які відкололися від загалу, коли основна маса готів рушила на захід, спочатку до Центральної Європи, а потім аж до Піренейського півострова) для захисту своїх володінь. Імперські інженери допомогли готам зміцнити їхні печерні міста, розташовані високо в горах Криму. Хозари стали союзниками візантійців у боротьбі з персами та арабами, намагаючись захистити свої торгові шляхи до тодішнього найбагатшого ринку в світі – Константинополя.

Що нам відомо про слов'ян, які мешкали в Україні, коли хозари контролювали її східну та центральну частини? Більше, ніж у раніші періоди їхнього існування, але все-таки небагато. Археологія говорить нам, що Київ, який став найзахіднішим аванпостом хозар у лісовій зоні України, з'явився незадовго до початку VI століття. А літопис дає нам зрозуміти, наскільки важливим було це місце й чому його обрали для поселення. Місцева легенда, записана літописцем, пов'язує заснування Києва з річковою переправою, розташованою неподалік. Мешканці стверджували, що місто було засноване їхнім місцевим правителем, Кием, чиї брати дали свої імена горам, на яких воно зросло, а річку, що тече Києвом і впадає у Дніпро, названо на честь сестри Либідь. Скульптурна композиція на честь цих чотирьох засновників міста стоїть на березі річки й на сьогодні є однією з найвизначніших пам'яток української столиці.

Київський літописець нарахував дванадцять слов'янських племен на захід від Карпат. На півночі їхні поселення простягалися до озера Ладога, біля сучасного Санкт-Петербурга; на сході – до верхів'їв Волги та Оки; на півдні – до пониззя Дністра та середньої Наддніпрянщини. Ці слов'яни були предками сучасних українців, росіян та білорусів. Лінгвісти визначають їх як східних слов'ян на основі діалектних відмінностей, що почали

розвиватися у VI столітті, відокремивши їх від західних слов'ян – предків сучасних поляків, чехів та словаків, а також південних слов'ян, що включають сербів, хорватів та інші слов'янські народи колишньої Югославії.

Сім із дванадцяти племен, які перелічив київський літописець, жили на території сучасної України, вздовж річок Дніпро, Дністер, Буг, Прип'ять та Сож. Лише кілька з цих племен були під контролем хозарів. Решта зберігла свою незалежність. Попри різних правителів слов'янські племена мали однакові або дуже схожі звичаї та моральні норми. Принаймні таке враження склалося в київського літописця, який був християнським ченцем і вважав членів усіх нехристиянських племен дикунами: «...Жили вони в лісі, як ото всякий звір, ілі все нечисте», – писав «просвічений» київський літописець.

Археологи свідчать, що східні слов'яни вели радше осілий спосіб життя. Вони мешкали в дерев'яних житлах, утворюючи поселення, що налічували від 4 до 30 будинків. У географічному центрі кожної групи поселень була розташована дерев'яна фортеця, яка перетворювалася на центр оборони під час ворожого нападу. Слов'яни займалися землеробством і тваринництвом. У них були власні вожді, і можна припустити, що вони практикували військову демократію, як і слов'яни, описані Прокопієм. Подібно до антив та склавинів, вони шанували бога грому, Перуна, який вважався в них головним божеством.

У порівнянні з покритими брудом слов'янами Прокопія, племена, описані київським літописцем, мали певний прогрес у сфері особистої гігієни. Літописець вкладає такі слова у уста святого Андрія, апостола, який нібито приніс християнство до Києва: «Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі».

Київський літописець, який проживав і, ймовірно, виріс в околицях Києва, явно глузує з процедури купання, поширеної у північних районах сучасної Росії та Скандинавії. Набагато суворіше він ставиться до старих дохристиянських звичаїв своїх земляків, які він вважає варварськими. «А древляни, – пише літописець про колишніх зверхників Києва, – жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] ілі все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води». За словами літописця, інші слов'янські племена грішили тою самою поведінкою. «І весіль не бувало в них, – повідомляє він, – а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси й на всякі бісівські пісні і тут умикали жінок собі, – з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві й по три жони».

Було б помилкою вважати літописний опис слов'янських шлюбних традицій (або їхньої відсутності) радше нормою, ніж відхиленням. Київський літописець був ревним християнином більш пізнього періоду і, звичайно ж, боровся проти всіх відхилень від християнської моралі й фокусував увагу на ігрищах молоді як на явищах, що суперечили усталеному інституту шлюбу. Ібрагім ібн Якуб, мавританський єврей із Кордови, який відвідав землі західних слов'ян у середині X століття, вважав слов'янські шлюби міцними, а отримання посагу – одним із головних способів нагромадження багатства. Однак він зазначав, що й від юнаків, і від дівчат вимагалася наявність сексуального досвіду ще до весілля. «Їхні жінки, коли вийдуть заміж, не чинять

перелюбу, – пише Ібн Якуб, – але дівчина, коли закохається в того чи іншого чоловіка, іде до нього та вгамовує свою пристрасть. Якщо чоловік одружується з дівчиною і виявляє, що вона незаймана, то каже їй: „Якби в тобі було щось хороше, то чоловіки б тебе хотіли й ти б напевно знайшла когось, хто зняв би твою цноту“. Потім він відправляє її назад і стає вільним від неї».

Про слов'ян до X – XI століть відомо дуже мало. Те, що ми знаємо, за великим рахунком, походить або від їхніх ворогів – візантійців та готів, або від християнських ентузіастів пізніших століть, таких як київський літописець, який бачив у слов'янах лише носіїв язичницьких забобонів. Обидва види джерел змальовують їх як варварів, які борються проти християнської імперії чи християнського віровчення та традицій. Не поміченим літописцями та значною мірою невідомим для нас залишається процес їхнього, переважно мирного, освоєння Східної Європи, що розпочалося від їхньої батьківщини, частина якої знаходилася у північно-східних регіонах сучасної України, і сягнуло аж до Балкан на південь, за Віслу й до Одеру на захід, до Балтійського моря на півночі та до Волги й Оки на сході. Слов'яни були хліборобами, які йшли слідом за навалами кочовиків, котрі зазвичай не знали, що робити із землею, яка не була степом і не підходила як пасовисько для їхньої худоби. Розселення слов'ян було повільним і здебільшого мирним, а його наслідки виявилися довготривалими.

Розділ 3

Вікінги на Дніпрі

В Україні, як і майже в усій Європі, доба Великого переселення народів, або «варварських набігів», змінилася добою вікінгів, що тривала з кінця VIII до другої половини XI століття. Як і слід було очікувати, кінець «варварських набігів» не означав кінця вторгнень узагалі. Нові нападники прийшли з територій нинішніх Швеції, Норвегії та Данії. Це були вікінги, відомі також як нормани в Західній Європі або варяги у Східній. Вони грабували, підкорювали та керували цілими країнами чи їхніми частинами. Вони також змінили природу деяких держав, що вже існували на той момент, і створили нові.

Коли ж усе це почалося? Є точна дата початку епохи вікінгів у Британії – 8 червня 793 року. Цього дня пірати-вікінги, які, ймовірно, прибули з Норвегії, напали на християнський монастир на острові Ліндісфарн біля англійського узбережжя та пограбували його. Вони втопили частину ченців у морі, а решту забрали в рабство і зникли з монастирськими скарбами на своїх драках. Протягом того самого десятиліття вікінги/нормани, які пізніше дадуть назву провінції Нормандія, з'явилися біля берегів Франції. Так почалася доба вікінгів.

Візантійський двір започаткував перші контакти з вікінгами не пізніше 838 року, коли посли від короля Русі (Rhos) з'явилися у Константинополі, пропонуючи імперії мир і дружбу. Вони прибули з півночі, але не захотіли повернутися додому тим самим шляхом, побоюючись зіткнення з ворожими

племенами, тому імператор відправив їх назад через Німеччину. При дворі Людовіка Благочестивого, сина знаменитого Карла Великого, у них впізнали шведів чи норвежців і запідозрили в шпигунстві. Хоча вони, можливо, зовсім не були шпигунами й мали всі підстави побоюватися нападу як слов'ян, так і (що більш імовірно) кочовиків понтійських степів на зворотному шляху до Північної Європи.

Знайомство візантійців із вікінгами, що почалося так мирно, невдовзі завершилося конфронтацією. 859 року флотилія вікінгів потривожила Середземномор'я. Наступного року інша група спустилася Дніпром, перетнула Чорне море і, увійшовши в Босфорську протоку, атакувала Константинополь. Як і у випадку з нападом вікінгів на Ліндісфарн, нам відома точна дата нападу варягів[9 – Назва вікінгів на Русі.] на столицю могутньої Візантійської імперії – 18 червня 860 року. Місто та імперія були заскочені зненацька, оскільки імператор Михаїл у цей час був у поході в Малій Азії. Його флот перебував у Егейському та Середземному морях, захищаючи імперію не лише від арабів, а й від вікінгів, які побували там минулого року. Ніхто не очікував, що вони нападуть ще й з півночі.

Нападники не мали знарядь для довгої облоги й не могли зруйнувати мурів міста, але натомість напали на передмістя, грабуючи храми та палаци, вбиваючи й топлячи тих, хто чинив опір, і залякуючи населення. Потім вони пропливли Босфор, увійшли в Мармурове море й почали грабувати Принцові острови біля столиці. Патріарх Фотій, верховний християнський та імперський посадовець у місті, просив у Бога захисту в своїх молитвах та проповідях. В одній зі своїх проповідей він змалював беззахисність містян перед загарбниками: «Повз місто проходили човни, на них були екіпажі з піднятими мечами, ніби погрожували місту смертю від меча, і всяка надія полишила людей, і місто покладалося лише на Божу допомогу». Нападники таки відступили, і Фотій пояснив чудесне спасіння міста заступництвом Божої Матері. Це трактування переросло в легенду, що стала основою для святкування дня Покрови Божої Матері. За іронією долі, це свято так і не закріпилося у Візантії, зате стало надзвичайно популярним в Україні, Росії та Білорусі – землях, з яких вікінги прийшли, щоб напасти на Константинополь.

Вікінги, які напали на столицю Візантії влітку 860 року, навряд чи були зовсім невідомі Фотію і його сучасникам. Патріарх називає їх «руссю», так само як членів руського посольства 838 року. Він навіть стверджує, що вони були колись підданими Візантії, але з'ясування подробиць залишилося для наступних поколінь учених. Ким вони були? Пошук відповіді на це питання триває останні два з половиною століття, якщо не більше. Сьогодні більшість науковців вважають, що слово «Русь» має скандинавське походження. Візантійські автори, які писали грецькою, швидше за все, запозичили його в слов'ян, а ті – у фінів, які використовували слово «Руотсі» («Ruotsi») для позначення шведів, що шведською означає «люди, які веслюють». А вони дійсно веслували. Спочатку Балтійським морем до Фінської затоки, потім озерами Ладога, Ільмень та Белоозеро до верхів'їв Волги – річки, що пізніше стала уособленням Росії і в ті часи становила основну частину Волзького торгового шляху до Каспійського моря та арабських країн.

«Руські» вікінги, що являли собою за теперішніми географічними ознаками конгломерат норвезьких, шведських та, можливо, фінських норманів, спершу потрапляли до Східної Європи здебільшого як торговці, а не завойовники, бо в лісах регіону було мало поживи для грабунків. Справжні скарби знаходилися на Близькому Сході, за землями слов'ян, через які вони мусили мати право проходу. Та, судячи з того, що нам відомо про вікінгів-русь, вони не вважали торгівлю та війну (точніше, торгівлю й насильство) несумісними. Зрештою, їм доводилося захищатися в дорозі, бо місцеві племена не вітали їхньої присутності. А торгівля, якою вони займалися, мала й елемент примусу, бо вони торгували не лише продуктами лісу – хутром і медом, а й рабами. Щоб отримати їх, вікінги повинні були встановити якийсь контроль над місцевими племенами та брати данину, яку вони потім відправляли Волзьким торговим шляхом. Вони обмінювали товар на каспійських ринках на срібні арабські дирхеми, скарби з яких пізніше виявлять археологи. Ці скарби позначають торговий маршрут вікінгів від Скандинавії до Каспію.

Проблема полягала в тому, що вікінги були не першими, хто придумав таку «бізнес-модель». Вони зіткнулися з конкуренцією з боку хозар, чиї правителі контролювали торгівлю на Волзі та Дону, збираючи данину з місцевих племен. Крім того, хозари мали на своєму боці Візантію, і деякі вчені вважають, що напад русі на Константинополь був помстою за те, що візантійці допомогли хозарам збудувати фортецю Саркел. Розташований на лівому березі Дону, Саркел дозволяв хозарам повністю контролювати торгівлю на Азовському морі. Крім того, хозари мали свій форпост у Києві, на дніпровському торговому шляху, але їхнє правління не поширювалося на лісисті райони на захід від річки, і невдовзі вони втратили контроль над Києвом.

«Повість минулих літ», що є джерелом більшості наших знань про цей період, розповідає про боротьбу за місто між різними групами вікінгів, що відбувалася близько 882 року. Двое з їхніх вождів, Аскольд і Дір (могили першого й нині можна побачити в Києві), були вбиті Гельгі, який був відомий літописцеві як Олег. Він захопив місто нібито для дому Рьоріка (Рюрик у літописі), який уже керував Новгородом (Великий Новгород) на півночі нинішньої Росії. Хоча в цій історії ще потрібно з'ясувати чимало деталей, у тому числі хитку хронологію (літописець відтворив її здебільшого на основі пізніх візантійських джерел), ця легенда, імовірно, повторює реальні процеси зосередження влади в руках однієї групи вікінгів у лісових регіонах Східної Європи між нинішніми Великим Новгородом та Києвом.

У значній частині наявної літератури цей регіон визначають як землі, що лежали уздовж торгового шляху «з варяг у греки», але останні дослідження свідчать, що такий маршрут, якщо й існував, то почав функціонувати не раніше другої половини X століття, і одні його ділянки були активнішими за інші. Деякі науковці пропонують натомість говорити про Дніпровсько-Чорноморський шлях. Якщо вікінги й не були першими, хто використовував цей коротший маршрут, то вони напевно відродили його, коли почали стикатися з дедалі більшими проблемами на Волзькому «шляху сарацинів». За якийсь час внутрішні чвари в Хозарському каганаті зробили Волзький шлях небезпечним. Приблизно в той самий час експансія арабів у Середземномор'ї порушила візантійську торгівлю з південною Європою. Хозари спробували допомогти і своїм візантійським союзникам, і собі, виступивши посередниками в торгівлі

між Константинополем та Близьким Сходом, що тепер проходила обхідним шляхом, через Азовське та Чорне моря. Північна торгівля набула для греків нового значення, можливо, навіть більше, ніж будь-коли з часів Геродота. На цей час основними товарами, що постачалися на південь, було вже не збіжжя з українського лісостепу, а раби, мед, віск і хутра, отримані в лісових районах, що лежали далі на північ. Найціннішим продуктом, який вікінги привозили назад, був шовк. Русичі-вікінги забезпечили свої торгові привілеї в Константинополі, уклавши договори з Візантією спочатку 911, а потім 944 року.

Візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний пояснював у своєму трактаті «De administrando imperio»[10 – Про управління імперією (лат.)], написаному близько 950 року, невдовзі після укладення другого договору, що товари надходили від слов'янських племен, контрольованих руськими вікінгами: «Коли починається місяць листопад, їхні вожді разом з усією Руссю відразу залишають Київ і йдуть на полюддя, що означає „обхід“, тобто до слов'янських земель вервіанів, дреговичів, кривичів та сіверян та інших слов'ян, які платять данину Русі». У той час одні племена платили данину, інші повставали. Древляни, які жили на правому березі Дніпра і колись контролювали Київ, платили вікінгам данину.

Але після того, як данина стала збільшуватися з року в рік, древляни зрештою повстали.

Опис повстання древлян та його придушення, наведений у «Повісті минулих літ», дає нам першу можливість зазирнути в наколокиївський світ, який опанували князі-вікінги в X столітті.

Згідно з «Повістю», повсталі древляни напали на наступника Гельгі – Інгвара, у літописі названого Ігорем, який, зібравши традиційну данину, потім повернувся по додаткову. «Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: „Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить“», – писав літописець, пояснюючи причину повстання. Древляни здійснили те, що задумали, і вбили Ігоря. А потім зважилися на ще нахабніший вчинок. Натхненник перевороту, древлянський князь Мал, запропонував шлюб вдові Ігоря, Хельзі, відомій в літописній та історіографічній традиції як Ольга. Літописець пояснює, що Мал зробив цю спробу примирення, щоб здобути контроль над сином Ігоря, Святославом (скандинавське ім'я – Свенельд).

Ця історія свідчить, що дружини вікінгів та місцеві слов'янські еліти конфліктували не лише з приводу данини, а й боролися за контроль над торгівлею та державою в цілому. Мал напевно хотів посісти місце Ігоря на престолі, а не просто одружитися з Ольгою. Та Ольга обдурила Мала, запросивши його та його людей до київського замку лише для того, щоб спалити їх живцем, нібито в човні, у якому вони прибули. Потім вона запросила іншу групу сватів із древлянської еліти й теж убила їх, цього разу в лазні. Вона сказала гостям, що не хоче бачити їх, доки вони не помиються. Вочевидь, древляни не мали жодного уявлення про те, що таке скандинавська парова лазня. Їм швидко стало гаряче – Ольга спалила їх живцем.

Той факт, що човни та лазні є важливими елементами скандинавської культури, викриває скандинавське походження цієї легенди. До руського в розумінні скандинавського поховального обряду входило спалювання померлого в човні. Водночас ця історія містить натяк на слабкість влади вікінгів у Києві. Перед тим як спалити Мала живцем, Ольга, здається, переконалася, чи будуть кияни на її боці. За її порадою, Мал та його оточення відмовилися їхати або йти до замку, натомість зажадали, аби місцеві мешканці понесли їх у човні, що обурило киян. Згідно з літописом, вони скаржилися: «Рабство – то наша доля». Отже, ще до того, як вступити в бій із древлянським військом, Ольга застосувала обман, щоб знищити три групи їхніх лідерів. І навіть після цього, не маючи змоги перемогти залишки племінної армії та захопити її твердиню, вона спалила її, укотре вдавшись до хитрощів, що було б зовсім не обов'язковим, якби вікінги мали беззаперечну підтримку в Києві.

Син княгині Ольги Святослав – перший київський правитель, чий опис зовнішності зберігся до наших днів (київський літописець пише, що Ольга була не лише розумною, а й гарною, та опис її зовнішності до нас не дійшов). Лев Диякон, візантійський літописець, який, судячи з усього, зустрічав Святослава, залишив нам опис руського князя, який перебрав владу з рук матері на початку 960-х років. Як свідчить Лев, Святослав був широкоплечим чоловіком середнього зросту. Він голив бороду, але мав густі вуса. Його голова також була поголеною, лише одне пасмо волосся залишене незайманим – на знак його шляхетного походження. Князь мав блакитні очі й короткий широкий ніс, був вдягнений у простий білий одяг. Золота сережка, прикрашена рубіном і двома перлинами, була єдиним знаком його високого статусу. Зустріч відбулася у липні 971 року, коли Лев супроводжував свого імператора Іоанна Цимісхія у військовому поході до Болгарії.

Зустріч Святослава з імператором була скоріше найнижчою точкою, ніж вершиною у його військовій кар'єрі, що почалася з війни проти древлян, яку вела його мати Ольга. Коли вона нарешті кинула своє військо проти бунтівного племені, Святославу випала честь почати бій. «І коли зішлись обидва війська до купи, – повідомляє літописець, – кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим. І сказав [воевода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: „Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем“». Святослав виріс воїном, який ділив з дружиною усі труднощі військового життя і використовував у походах сідло від коня замість подушки. Лев Диякон побачив, як він веслував разом із дружиною, відрізняючись від решти лише чистішим одягом.

За своє коротке княжіння (він почав правити самостійно десь на початку 960-х років і загинув у битві 972 року, імовірно досягши лише 30-річного віку) Святослав здійснив низку успішних воєнних кампаній. На думку деяких учених, у другій половині X століття русичі-варяги перейшли здебільшого від торгівлі до війни, щоб компенсувати втрати, яких вони зазнали, коли копальні Центральної Азії, вичерпані після десятиліть експлуатації, перестали виробляти срібло і східноєвропейська торгівля, підживлювана центральноазійськими срібними монетами, пішла на спад. У першій зі своїх військових кампаній Святослав підкорив останні слов'янські племена, які ще

залишалися під владою хозарів. Це були в'ятичі, які жили в басейні Оки, на землях, що зараз є околицями Москви. Виконавши це завдання, Святослав рушив на самих хозар. Під час низки походів він захопив Саркел, хозарську фортецю на Дону, і перетворив її на форпост Русі, потім пограбував Ітіль, столицю Хозарського каганату на Волзі, і переміг волзьких болгар, які були васалами хозарів. Каганату більше не існувало. Змагання між хозарами та вікінгами за прихильність слов'янських племен завершилося. Тепер усі вони визнали владу Києва.

Але Святослав не гаяв часу в столиці. Власне, він захотів перенести її на Дунай. Ця ідея спала йому на думку під час балканської кампанії, яку він розпочав проти Візантії наприкінці 960-х років. Літописець повідомляє, що Святослав хотів перенести столицю на Дунай, бо більшість товарів, що йшли з його володінь, перевозилися цією річкою. Швидше за все, для нього це було не просто захоплення нових земель – він мав на меті встановити контроль над одним із головних торгових шляхів того часу. Двоє його попередників, Гельгі (Олег) та Інгвар (Ігор), домоглися пільг для руських купців, які торгували на багатих візантійських ринках. Легенда розповідає, що Гельгі навіть вдалося прибити свій щит на воротах Константинополя. Він не взяв місто, але нібито отримав цінні поступки в торгівлі від імператора.

Святослав став воювати на Балканах на боці візантійців, які заплатили йому, щоб він напав на їхніх ворогів, балканських болгар. Київський князь знищив болгарську армію та захопив чималу частину їхньої країни. Візантійці вважали, що він має віддати цю територію їм, але він відмовився. Тоді вони підкупили печенігів, нове кочове плем'я у понтійських степах, щоб ті напали на Київ. Святославу довелося повертатися додому, щоб розібратися з печенігами, але 969 року він уже знову був у Болгарії. Наступного року він обложив візантійське місто Адріанополь (сучасне Едірне), менш ніж за 250 км від Константинополя. Двір охопила паніка, й імператор Іоанн Цимісхій відправив одного з найкращих полководців зняти облогу. Імператор особисто здійснив марш до Болгарії й оточив усе, що залишилося від війська Святослава. Святослав змушений був почати переговори.

Лев Диякон був свідком першої та останньої зустрічі Святослава з Іоанном Цимісхієм. В обмін на обіцянку не вести війн проти імперії та відмовитися від претензій на південну частину Криму імператор пообіцяв Святославу та його людям безпечний прохід додому. Це був останній Святославів похід. Він загинув на зворотному шляху до Києва, коли він та його військо висаджувалися на берег біля дніпровських порогів, 80-кілометрової шеренги скель, що нині знаходиться під водою, але була головною перешкодою для навігації до спорудження Дніпровської греблі на початку 1930-х років. У мандрівників не було іншого виходу, як переправляти судна волоком в обхід. «Коли руси зі своїми кораблями підходять до цих загат на річці й не можуть пройти далі, доки не витягнуть судна на берег і не перенесуть їх на плечах, тоді люди з цього племені печенігів нападають на них, і оскільки вони не можуть робити дві речі одночасно, то вони легко розбивають їх наголову», – писав Костянтин VII Багрянородний менш ніж за чверть століття до смерті Святослава.

Печенізький вождь нібито зробив чашу для пиття з його черепа. Ходили чутки, що за цим нападом стояв Іоанн Цимісхій, який попередив печенігів.

Та смерть Святослава на степовому березі Дніпра стала ознакою проблеми, яку не змогли вирішити ні він, ні його попередники. Незважаючи на великі сили, зосереджені в Києві та широких лісах на північ від міста, вікінги виявилися неспроможними не те що встановити повний контроль над степами, а навіть безпечно пересуватися ними. Це не дозволило київським правителям захопити Північне Причорномор'я і повною мірою скористатися тими можливостями, що їх давав середземноморський світ. Розгрому хозар виявилось недостатньо, щоб відкрити шлях до моря.

Історики називають Святослава «останнім вікінгом». Справді, його військові експедиції та ідея покинути Київ і перемістити столицю, щоб контролювати торгівлю між Візантією та містами Центральної Європи, свідчать про те, що він був мало зацікавлений в управлінні царством, яке збудували його попередники та яке було розширене за рахунок його власних військових зусиль. Смерть Святослава стала кінцем доби вікінгів в Україні. Хоча вікінгські дружини ще відіграватимуть важливу роль у київській історії, наступники Святослава намагатимуться знизити залежність від іноземних вояків. Вони зосередяться на управлінні державою, яка їм дісталася, а не на захопленні нових територій та пошуку нових столиць.

Розділ 4

Північна Візантія

Уже з перших повідомлень про руських князів з берегів Дніпра ми чуємо про їхній потяг до Візантійської імперії. Те, що привертало увагу гунів та готів до Риму, вабило до Константинополя і вікінгів – торгівців та вояків: матеріальні багатства, а з ними влада й престиж. Руські вікінги ніколи не мали наміру повалити Візантію, але намагалися просунутися якомога ближче до імперії та її столиці, організовуючи численні походи на Константинополь.

Загибель Святослава 972 року завершила важливий період в історії Русі та її відносинах із могутнім південним сусідом. Для двох наступних поколінь київських правителів зближення з Константинополем було не менш бажаним, ніж для Святослава. Але його наступники цікавилися не лише грішми та торгівлею, а й владою, престижем і високою культурою, якою володіла Візантія. Замість завоювати Константинополь на Босфорі, як це намагалися зробити їхні попередники, вони вирішили відтворити його на Дніпрі. Цей поворот у відносинах Русі з візантійськими греками та нові сподівання київських князів вийшли на перший план під час правління сина Святослава Володимира та його онука Ярослава. Ці двоє керували Київською імперією більш ніж півстоліття, і їм часто приписують її перетворення на справжню середньовічну державу – з більш-менш окресленою територією, системою управління і, не в останню чергу, ідеологією. Остання здебільшого прийшла з Візантії.

Як київський князь син Святослава Володимир був менш войовничим та амбітним, ніж його батько, але, як виявилось, успішнішим у досягненні своїх цілей. Йому було п'ятнадцять років, коли помер його батько, у нього

було троє братів, які теж прагнули трону, але нова хвиля прийшлих скандинавів полегшила йому шлях до влади. Перед тим як боротися за київський престол з одним зі своїх братів, Володимир прожив понад п'ять років як біженець у Скандинавії, на прабатьківщині свого клану. Він повернувся на Русь із новим військом вікінгів. Київський літописець розповідає, що після того, як Володимир узяв Київ, його вояки попросили платні. Він пообіцяв розрахуватися даниною з місцевих племен, однак виявився неспроможним її доправити. Замість цього він призначив командирів вікінгів намісниками фортець, побудованих на кордоні зі степом, дозволивши решті вояків вирушити в похід на Візантію. Він також наказав своїм людям не пускати цю армію в міста й запобігти її поверненню.

Підрозділи вікінгів залишалися важливою частиною армії Володимира після його вступу на престол, але розповідь у «Повісті минулих літ» висвітлює серйозну напругу між ним та дружинниками, що була характерною ознакою його правління. Це «друге пришествя» вікінгів дуже відрізнялося від першого. Тепер вони прийшли не як торговці чи правителі, проте як найманці на службі у правителя, який був вікінгом за походженням, але передусім був відданий власному князівству. Володимир не мріяв перенести столицю на Дунай. Він задовольнявся тими можливостями, що мав на Дніпрі. Зрештою, Володимир позбудеться не лише величезного впливу князівської дружини, а й племінних еліт. Він протидіяв місцевим князьям, призначаючи своїх синів та членів родини управляти різними частинами імперії, заклавши передумови для появи майбутніх князівств під зверхністю Києва.

Так закінчувалася епоха вікінгів на Русі – на землі, названій на їхню честь. Ця зміна відображена й на сторінках «Повісті». Її автори зазвичай описували князівську дружину як таку, що складалася з вікінгів-варягів, місцевих слов'ян та угро-фінів. Перші дві групи часто об'єднувалися під назвою «Русь», але з часом ця назва стала застосовуватися до князівської дружини взагалі, потім до його підданих в усіх верствах суспільства і, нарешті, до землі, якою він керував. Терміни «руський» та «слов'янський» стали взаємозамінними протягом X – XI століть. Таке враження складається не тільки від «Повісті минулих літ», а й від візантійських повідомлень цього часу.

Володимир посів батьківський престол 980 року. Перші десять років свого правління він провів у війнах, роблячи все, щоб держава, створена його предками, залишилася цілісною. Ідучи шляхом Святослава, він знову розбив хозарів і волзьких болгар, підтвердив свою владу над в'ятичами в басейні Оки й рушив на захід до Карпат, захопивши низку фортець у поляків, у тому числі Перемишль на нинішньому польсько-українському кордоні. Однак найбільших клопотів йому завдавав південний кордон, де руські поселення потерпали від постійних нападів печенігів та інших кочових племен. Володимир зміцнив захист кордонів, побудувавши укріплення вздовж місцевих річок, зокрема Сули та Трубежа. Він населив ці території військовополоненими та підданими з інших частин держави. Русь, народжена у завоюваннях, тепер домагалася стабільності, захищаючи свої кордони замість того, щоб атакувати кордони інших держав.

Відносини Києва з Візантією за часів Володимира також зазнали змін. Якщо його предок на київському престолі, Гельгі-Олег, нібито посилав війська

проти Візантії для здобуття торговельних пільг, а Святослав робив те саме, щоб захопити нові землі на Балканах, то Володимир навесні 989 року вторгся до Криму в гонитві за шлюбом, якщо не за коханням. Він обложив візантійське місто Херсонес, вимагаючи руки сестри імператора Василя II. За кілька років до того імператор попросив Володимира про військову допомогу, пообіцявши взамін руку своєї сестри Анни. Володимир відправив війська на допомогу імператору. Але Василь не поспішав виконувати свою обіцянку. Отримавши такого ляпаса, Володимир не став покійно підставляти іншу щоку, натомість напав на імперію. Його тактика спрацювала. Стурбований звісткою про падіння Херсонеса, Василь відправив свою сестру Анну до Криму. Вона прибула з поштом, до складу якого входило кілька християнських духовних осіб.

Володимирове прохання про шлюб було виконане в обмін на гарантії, що варварський вождь (так сприймали правителя Києва в Константинополі) прийме християнство. Володимир пішов далі. Його хрещення започаткує процес християнізації Київської Русі й відкриє нову сторінку в історії регіону. Щойно весільна церемонія перебралася до Києва, Володимир прибрав пантеон язичницьких богів (у тому числі й наймогутнішого з них – бога грому Перуна) з пагорба на Дніпрі й відправив християнських священнослужителів хрестити населення Києва. Так почалося хрещення Русі – довгий та складний процес, що розтягнеться не на одне століття.

Наше головне джерело з історії хрещення Русі – київський літописець – пише, що уваги Володимира домагалися мусульмани-булгари, юдеї-хозари, християни-німці (представники Папи Римського) та грецький учений, який говорив від імені візантійського християнства – релігії, яку обрав Володимир. Історія про вибір віри, розказана в «Повісті минулих літ», звичайно ж, багато в чому наївна. Але вона відображає реальні альтернативи, з якими зіткнувся київський правитель і серед яких йому дійсно довелося вибирати. Володимир обрав релігію найсильнішої держави регіону, де імператор був не менш важливою (а фактично більш важливою) духовною особою, ніж патріарх. Обравши християнство, він отримав престижний шлюб з представницею імператорської родини, що швидко підняло статус його династії та держави. Він узяв собі те саме ім'я, що й імператор – Василь, засвідчивши цим, що у Візантії він знайшов політичну та релігійну модель, яку наслідуватиме в себе вдома. Покоління по тому київські інтелектуали, зокрема митрополит Іларіон, порівнюватимуть його з імператором Костянтином, а хрещення Русі з проголошенням християнства офіційною релігією Римської імперії.

Безумовно, візантійська політична та церковна еліта допомогла Володимирові зробити «правильний» вибір. Вони були незадоволені його одруженням, та аж ніяк не наверненням у їхню віру. Візантія почала посилати своїх місіонерів до регіону невдовзі після того, як русичі-вікінги напали на Константинополь 860 року. Уже тоді патріарх Фотій Константинопольський, той самий ієрарх, який лишив нам опис першого нападу вікінгів на столицю Візантії, відправив одного зі своїх найкращих учнів, Кирила Солунського, до Криму, а потім до Хозарського каганату. Разом зі своїм братом Мефодієм Кирило упорядкував первісний варіант церковнослов'янської мови, спеціально створений для перекладу грецьких текстів слов'янськими мовами. Ці двоє людей пізніше стали відомі як апостоли слов'янства й були канонізовані. Спроби навернути київських правителів у християнство робилися ще задовго до Володимирівського хрещення, про що свідчить історія його баби Ольги, яка

стала першою християнською княгинею у Києві, діставши ім'я Олена. Поширюючи християнство, візантійські еліти здобували неабиякий вплив на «варварських» правителів та народи, які не мали знатного родоводу й вишуканої культури, але становили чималу руйнівну силу.

Після навернення Володимира константинопольський патріарх створив Руську митрополію, одну з небагатьох церковних провінцій, названих за ім'ям народу, а не міста, де розташовувалася резиденція єпископа чи митрополита. Патріарх зберіг за собою право призначати митрополитів для керівництва церквою Русі – більшість із них будуть греками. Митрополит у свою чергу контролював призначення єпископів, більшість з яких походитимуть із місцевої еліти. Перші монастирі було засновано на підставі візантійських статутів. Церковнослов'янська мова, перша літературна мова Київської Русі, спочатку була переважно знаряддям перекладу, роблячи грецькі тексти зрозумілими для місцевих еліт. Володимир видав положення, що визначали права та привілеї духовництва, і віддавав десятку частину своїх прибутків на церкву. Християнство в Київській Русі розпочалося з верхівки й повільно рухалося вниз суспільними сходами, поширюючись від центру на периферію вздовж річок та торговельних шляхів. У деяких віддалених районах, особливо в північно-східній Русі, язичницькі жерці чинили опір новій релігії не одне століття і київські місіонери, які зважувалися туди поїхати, гинули ще й у XII столітті.

Вибір Володимира матиме великий вплив на його державу та всю історію Східної Європи. Замість продовжувати протистояння з Візантією нове керівництво Русі уклало союз з країною-спадкоємцем єдиної Римської імперії і таким чином відкрило себе для політичних та культурних впливів Середземномор'я. Те, що Володимир зробив Русь не лише частиною християнського світу, а й східного християнства, пізніше матиме вирішальне значення в багатьох ділянках політичного та культурного життя. Багато наслідків цього кроку сьогодні є настільки ж важливими, як і на рубежі другого тисячоліття.

Володимир приніс на Русь християнство, а його спадкоємцям випала відповідальність визначати, що це буде означати для політики, культури та міжнародних зв'язків держави, і забезпечити місце Русі в християнській спільноті народів, яку очолив візантійський імператор. Жоден із наступників Володимира не відіграв такої важливої ролі в процесі християнського самовизначення Русі, як його син Ярослав. У той час як Ярославів прадід Святослав увійшов в історію як «Хоробрий», його батько Володимир був названий «Великим», Ярослав став відомим як «Мудрий». Його можна було б також назвати «Законодавцем» або «Будівничим», відзначивши таким чином головні досягнення його правління з 1019 до 1054 року, здобуті не в битвах, а в царині миру й культури, державної та етнонаціональної розбудови.

Найвизначнішим спадком Ярослава є його широкомасштабне будівництво. «Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті», – пише київський літописець. Золоті ворота стали головним входом до нових валів, які князь наказав побудувати в районі, відомому археологам як місто Ярослава. Важко не помітити паралель між Золотими воротами Ярослава та аналогічними воротами в Константинополі, що слугували тріумфальною аркою

та офіційним входом до імперської столиці. Київські Золоті ворота було побудовано з каменю (як частину стіни, що оточувала замок), і їхній фундамент ще й досі можна побачити в центрі Києва. На початку 1980-х років над цим фундаментом було збудовано нові Золоті ворота – реконструкцію старих, також пам'ятник Ярославу-будівничому.

Найбільш вражаючим будівельним проектом Ярослава став собор Святої Софії, який було споруджено перед мурами міста. Ця будівля справляє на відвідувачів глибоке враження й сьогодні. Вона нараховує п'ять нефів, п'ять апсид, три галереї, тринадцять куполів. Стіни змуровані з граніту та кварциту, розділених рядами цеглин; усередині стіни й стелі прикрашені фресками й мозаїками. Будівництво завершено не пізніше 1037 року. Учені дотримуються думки, що Ярослав не лише перейняв назву та головні елементи конструкції собору Святої Софії у Константинополі, а й запросив архітекторів, інженерів та каменярів із Візантійської імперії. Він будував не просто мури та церкви, а столицю нової держави, змодельовану за подобою найпрекраснішого та наймогутнішого міста, що його будь-коли знали русичі – Константинополя.

Окрім будівництва церков та підтримки християнської релігії, київський літописець приписує Ярославу й поширення грамотності та знань. «І до книг він мав нахил, читаючи [іх] часто вдень і вночі, – повідомляє „Повість минулих літ“. – І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними повчаються віруючі люди й втішаються ученням божественного слова». Правління Ярослава започаткувало розвиток грамотності в Київській Русі, яка перейняла церковнослов'янську мову, що її упорядкували святі Кирило та Мефодій спеціально для перекладу текстів з грецької мови. Учителі, тексти та сама мова прийшли на Русь із Болгарії, правителі якої прийняли християнство раніше за київських князів.

Як зазначає літописець, під час правління Ярослава тексти в Києві не лише читали, а й перекладали. Незабаром з'явилися й власні твори. «Слово про закон і благодать», написане між 1037 та 1054 роками митрополитом Іларіоном, якого призначив Ярослав, є одним із перших прикладів таких творів. Проповідь Іларіона допомогла нещодавно християнізованій Русі увійти до кола християнських держав, порівнюючи князя Володимира з імператором Костянтином. Ще однією важливою подією став початок літописання в Києві. Більшість учених вважають, що перший київський літопис було створено в 1030-х роках, під час правління Ярослава, ймовірно, у соборі Святої Софії. Лише пізніше центр літописання перемістився до Києво-Печерського монастиря, який, створений за зразком візантійських монастирів, веде своє походження від часів Ярослава.

Якщо Київ наслідував Константинополь, то інші міста держави наслідували Київ. Так почалося будівництво нових церков Святої Софії в Полоцьку та Новгороді (де вже стояла дерев'яна церква з такою назвою). Так само й місто Владимир у північно-східній Русі одержало власні Золоті ворота. Більш важливим було поширення грамотності та знань у регіональних центрах, що порушило початкову монополію Києва на створення перекладних та оригінальних текстів та літописання. Новгородські інтелектуали невдовзі теж почали писати історію, взявши створений у Києві літопис за основу. Це з Новгородського літопису нам відомо, що Ярослав Мудрий був не лише шанувальником книг та будівничим замків і церков, а й законодавцем.

Прийшовши до влади в Києві, Ярослав винагородив Новгород, де він раніше княжив від імені свого батька Володимира, давши місту свободи, якими воно до того не користувалося. Це був знак вдячності за підтримку Ярослава в боротьбі за київський престол. Новгородський літописець пов'язував це дарування особливих прав та привілеїв з укладенням Ярославом кодексу законів, відомого під назвою «Руська правда», що становив кодифікацію звичаєвого права й мав величезний вплив на правову систему Київської Русі та її держав-наступників. Ми не знаємо, чи дійсно «Руську правду» було укладено за часів Ярослава, цілком можливо, що це було виконано пізніше, за його спадкоємців. Та цього напевно не могло статися до Ярослава, бо до його правління просто не було досить освічених людей, здатних реалізувати такий задум.

Наслідувати Константинополь та візантійських імператорів означало досягти не лише певного ступеня легітимності влади, а й незалежності, що не могло не дратувати візантійців. Відомо щонайменше два випадки, коли Ярослав не побоявся відкрито показати свою незалежність стосовно імперії. Перший – це призначення корінного русича Іларіона, автора відомого «Слова про закон і благодать», митрополитом Русі замість грецького прелата, присланого з Константинополя. У цьому випадку Ярослав пішов за прикладом візантійських імператорів, зігравши роль, яку й вони відігравали відносно своєї церкви, але його рішення було також викликом для константинопольського патріарха, який зберігав за собою право призначати митрополитів на Русі. Призначення Іларіона було спірним і для самої руської церкви, і після смерті Ярослава 1054 року Київ повернувся до старої практики. Константинополь надіслав наступника Іларіона до столиці Русі.

Удруге Ярослав кинув виклик Константинополю 1043 року, коли флотилія, очолена одним із його синів, з'явилася біля візантійської столиці й зажадала грошей, погрожуючи в разі відмови атакувати місто. Причина повернення до таких «вікінгівських» методів ведення справ не зрозуміла. Можливо, спроба Ярослава побудувати власний «Константинополь» виявилася занадто витратною і в нього закінчилися кошти. Проте ми можемо тільки здогадуватися. Це могло бути ознакою невдоволення якимись попередніми вчинками візантійців або нагадування про те, що Русь є державою, яку треба сприймати серйозно.

Якою б не була причина, та греки відмовилися платити й віддали перевагу битві. Руська флотилія розгромила візантійський флот, але була майже вщент знищена бурею і повернулася до Києва з порожніми руками. Досвід вікінгів більше себе не виправдовував.

Якщо зусилля Візантії з навернення Русі до християнства, що почалися відразу ж після першого нападу на Константинополь 860 року, тлумачити як спосіб припинити подібні напади та забезпечити мирні відносини з варварською Руссю, то ці зусилля явно досягли своєї мети за правління Ярослава. Загалом, на відміну від своїх предків, Ярослав підтримував мирні й навіть дружні стосунки з Візантією. За Ярослава експансія не була головною метою київських князів. Їхнім пріоритетом було збереження тих земель, що в них уже були, та управління ними, і Візантія як союзник та джерело знань і престижу могла запропонувати більше, ніж як ворог.

За правління Ярослава Русь стала повноправним членом християнської спільноти держав. Пізніші історики назвуть його «тестем Європи», бо він віддавав своїх сестер та дочок за європейських правителів. Сприйняття його батьком християнства візантійського зразка та подальше перенесення культурних впливів Константинополя на руський ґрунт були важливими передумовами для цих подій. На відміну від свого батька, Ярослав не одружувався з візантійською принцесою. Це зробив його син Всеволод, який одружився з дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха. Сам Ярослав одружився з донькою Олафа Еріксона, короля Швеції, що відображало «варязьке» походження династії. Його дочка Єлизавета була дружиною Гаральда Сміливого, короля Норвегії. Його син Ізяслав одружився з дочкою польського короля Казимира, який уже був одружений з однією з Ярославових сестер. Дочка Ярослава Анастасія стала дружиною угорського короля Андрія I, а інша, Анна, вийшла заміж за короля Франції Генріха I.

Якими б не були політичні причини цих шлюбів, у культурному плані вони дали більше користі європейським правителям, ніж князям Києва. Найкраще про це свідчить приклад Анни. На відміну від свого чоловіка, Анна вміла читати та підписуватися своїм ім'ям, це свідчить про те, що прославляння літописцем Ярослава за любов до книг та поширення освіти навряд чи було надмірним.

Розділ 5

Ключі від Києва

Термін «Київська Русь», як і «Візантія», має пізніше походження – сучасники цих держав не вживали таких назв. Назву «Київська Русь» вигадали науковці XIX століття. Сьогодні цей термін означає назву розгалуженої держави з центром у Києві, що існувала в період між X та серединою XIII століття, коли розпалася під ударами монголів.

Хто є законним спадкоємцем Київської Русі або хто має право тримати метафоричні ключі від Києва? Ці питання історики порушують уже понад 250 років. Спочатку дебати зосереджувалися на питанні походження руських князів (ким вони були – скандинавами чи слов'янами?), а потім, із середини XIX століття, до них додалося російсько-українське змагання за спадщину Київської Русі. Битва навколо останків Ярослава Мудрого, що розгорнулася у XX столітті, підкреслює напруженість цього змагання.

Ярослав помер у лютому 1054 року й був похований у збудованому ним соборі Святої Софії. Його тіло поклали до мармурового саркофага, прикрашеного різьбленими зображеннями християнського хреста й середземноморських рослин, у тому числі й пальм, що аж ніяк не були характерними для Київської Русі. За однією з версій, саркофаг – кам'яне уособлення візантійського культурного імперіалізму – колись був місцем останнього спочинку якогось візантійського вельможі, а до Києва його привезли мародери-вікінги чи заповзятливі комерсанти греки. Саркофаг ще й досі перебуває в соборі, а останки Ярослава Мудрого зникли з Києва 1943 року,

під час німецької окупації міста. За деякими даними, вони опинилися в руках українських православних ієрархів у Сполучених Штатах. Журналісти припускають, що нині вони можуть перебувати в церкві Святої Трійці в Брукліні.

Чим можна пояснити перевезення останків князя Ярослава аж до Західної півкулі? Відповідь не має нічого спільного з американським культурним імперіалізмом, але тісно пов'язана з українськими претензіями на спадщину Київської Русі. Українські священнослужителі начебто забрали останки для того, щоб вони не потрапили до рук Радянської армії, яка наступала. Стурбованість тим, що в разі повернення до Києва вони можуть завершити свій шлях у Росії, є одним із пояснень, чому опікуни церкви в Брукліні відмовляються обговорювати питання останків Ярослава з представниками українського уряду. Так чи інакше, своєю мовчанкою вони тримають інтригу.

І українці, і росіяни вважають Ярослава Мудрого своїм видатним середньовічним правителем: його зображення значиться на банкнотах обох країн. На перших українських банкнотах, випущених невдовзі після здобуття незалежності, Ярослава зображено з вусами в українському стилі за традицією князя Святослава та українських козаків. На російській купюрі ми можемо побачити пам'ятник йому як легендарному засновникові російського міста Ярославль, що вперше згадується в літописі через 17 років після його смерті. Російська банкнота показує Ярослава з бородою у традиціях Івана Грозного та московських царів того часу.

Тож ким був Ярослав: російським чи українським правителем? А якщо ні тим, ні тим, то якою була справжня ідентичність цього історичного діяча та його підданих? Найкращий спосіб почати обговорення цих питань – це зосередитися на десятиліттях після смерті князя. Смерть Ярослава закрила певний етап в історії Київської Русі – період її консолідації – і відкрила інший, у якому вона наслідувала приклад імперії Каролінгів. Менш ніж за століття після смерті її засновника Карла Великого (814 року) ця імперія розпалася на кілька менших держав. Причини занепаду та падіння обох імперій не дуже відрізнялися. Серед них постійні проблеми престолонаслідування, боротьба в правлячій династії, зростання місцевих політичних та економічних центрів і нездатність ефективно боротися із зовнішніми загрозами та вторгненнями. Довгостроковим наслідком їх розпаду стало поступове формування держав, що їх часто розглядають як попередників сучасних націй: Франція та Німеччина у випадку з Каролінгами, Україна та Росія – у випадку з Київською Руссю.

Князь Ярослав, який таки був мудрим правителем, передбачив проблеми, що можуть спіткати його родину після його смерті. Імовірно, він згадав, яким довгим та кривавим був його власний шлях до верховної влади. Він почався 1015 року, після смерті його батька, і завершився більш ніж за 20 років, 1036 року, коли помер його брат Мстислав, з яким він змушений був ділити престол. Між цими двома смертями було багато битв та конфліктів, позначених смертями численних братів Ярослава. Двоє з них, Борис та Гліб, були позбавлені київського престолу, натомість досягнувши святості, і тепер їх шанують як князів-мучеників. Деякі історики припускають, що їхні вбивства замовив Ярослав. Так чи інакше, ближче до кінця свого життя він, вочевидь, хотів уникнути братовбивчої боротьби серед його синів.

За «Повістю минулих літ» Ярослав залишив заповіт, у якому він поділив своє царство між синами, давши кожному окреме князівство. Київський престол, що включав не лише Київську та Новгородську землі, а й верховну владу над іншими князями, мав відійти до старшого сина. Інші мали правити під його протекцією та наглядом у своїх окремих князівствах. Передбачалося, що київський престол переходитиме від старших братів до молодших, поки не помре одне покоління князів. Нове покоління започаткує новий цикл, почавши від найстаршого сина найстаршого з братів. Більшість учених висловлюють сумнів щодо справжності Ярославового заповіту, однак, хоч існував він, хоч ні, текст, що заявляє про існування такого заповіту, відображає практику, що переважала після смерті Ярослава.

Ярослав мав п'ятеро синів, які вижили, але в «заповіті» згадано чотирьох. Лише трое з них зможуть «спробувати на смак» верховну владу після смерті батька. Київський престол перейшов до старшого брата Ізяслава, але він розділив владу з двома братами, які княжили в Чернігові та Переяславі – двох містах неподалік від Києва. Разом вони утворили неформальний тріумвірат, рішення якого були майже обов'язковими для решти Рюриковичів – київської правлячої династії, що вела свій родовід від легендарного Рюрика, але згодом звелася до Ярославичів – нащадків Ярослава Мудрого. Тріумвіри впоралися з претендентами на їхню владу, заарештувавши одного з братів, який правив Полоцьком, і кинувши його до в'язниці у Києві. Їхні столиці стали центрами території, яку руські літописи називають Руською землею.

Цей термін не був абсолютно новим. Він з'явився у «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона і, таким чином, може бути віднесений до часів Ярослава Мудрого. Але досяг він піку популярності наприкінці XI – на початку XII століття, коли тріумвіри вже зішли зі сцени, а їхні сини та племінники зводили рахунки між різними гілками династії, одночасно відбиваючи агресію з півдня. Володимир Мономах, онук Ярослава Мудрого та візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, зробив неабияку кар'єру, проявляючи відданість Руській землі. Син одного з тріумвірів, він княжив у Переяславській землі, величезній території, що простягалася від степового прикордоння на півдні до північно-східних лісів навколо Москви, населених бунтівним плем'ям в'ятичів.

Але головною проблемою Мономаха були не в'ятичі, які опиралися християнізації, а іноді й убивали ченців-місіонерів, а збільшення активності кочовиків на півдні князівства. У той момент, коли руські князі змогли зупинити печенігів (Ярослав розбив їх 1036 року), на кордонах Київської держави з'явилися нові, більш агресивні племена. Це були половці, або кумани, і до кінця XI століття вони вже контролювали чималу частину євразійського степу – від Іртиша на сході до Дунаю на заході. Руські князі були не в змозі самотійно, без підтримки інших членів династії, здолати половців. Їм потрібно було об'єднати свої сили, і ніхто не наполягав на цьому більше, ніж переяславський князь Володимир Мономах, якому літописець приписує організацію низки успішних походів проти половців.

Володимир Мономах, великий проповідник ідеї єдності Русі, ініціював реформу системи успадкування престолу. На з'їзді, організованому за допомогою Мономаха в місті Любечі 1097 року, князі вирішили позбутися удільно-лествичної (сеньйоральної) системи успадкування, запроваджені

Ярославом Мудрим. Було вирішено, що замість того, щоб сини та онуки тріумвірів мінялися на князівських престолах, кожен буде правити у власному володінні. Лише нащадки Ізяслава, старшого сина Ярослава, будуть успадковувати київський престол. Але ця система не змогла працювати на практиці. Нових правил не дотримувався ні сам Мономах, коли домігся київського престолу 1113 року, ні його наступники. Менш ніж за 40 років, між 1132 та 1169 роками, у столиці змінилося принаймні 18 правителів – учетверо більше, ніж за всю попередню історію Київської держави.

Більшість нових князів з'явилася в Києві в результаті переворотів або ворожих вторгнень. Здавалося, кожен хотів володіти Києвом, і ті, хто мав шанси, випробовували долю. Проте 1169 року ця модель було порушено. Тоді військо Андрія Боголюбського, одного з наймогутніших та амбітних руських князів, який правив Володимиро-Суздальським князівством, захопило Київ. Андрій навіть не зробив цього сам, а відправив воювати свого сина. Захопивши місто, переможці грабували його кілька днів поспіль. Князь відмовився переїздити до Києва й закладати там свою столицю.

Вибір, зроблений Андрієм Боголюбським на користь власної столиці на Клязьмі, відобразив зміни, що відбулися у XII столітті в політиці, економіці та суспільстві Русі. Основні князівства на периферії київських земель наростили свою силу та багатство в той час, коли в Києві та Середньому Подніпров'ї точилася постійна внутрішня боротьба. Галицьке князівство в передгір'ях Карпат займалося торгівлею з Балканами вздовж Дунаю, що відбувалася з благословення Константинополя. Князі більше не потребували шляху Дніпром задля процвітання. У Володимиро-Суздальському князівстві Андрій Боголюбський успішно кинув виклик булгарам, які контролювали волзьку торгівлю. Новгород на північному заході збагачувався через торгівлю на Балтиці. Торговий шлях на Дніпрі через Київ ще існував, і обсяги торгівлі дійсно зростали, незважаючи на ворожість половців, однак дніпровський шлях уже не був єдиною або навіть головною комунікацією держави. У міру того як місцеві князі ставали багатшими та сильнішими, вони прагнули відстоювати автономію або й відверто вимагали незалежності від Києва. Вони мали всі підстави, щоб розглядати землі, успадковані від своїх батьків і дідів (а не недосягну Руську землю навколо Києва, Чернігова та Переяслава), як головний об'єкт своїх прагнень. Андрій Боголюбський був першим серед тих, хто вчинив саме так. У той час як його пограбування Києва 1169 року глибоко закарбувалося в пам'яті місцевих мешканців, він продемонстрував інші, не менш очевидні спроби затвердитися в ролі незалежного правителя. Усе почалося з того, що Андрій залишив Вишгород біля Києва всупереч волі батька, Юрія Долгорукого, і рушив на північний схід. Юрій, який 1147 року заснував Москву, уособлював консервативний спосіб мислення. Будучи сином Мономаха, він виділив Володимиро-Суздальське князівство з його спадщини і приступив до його розширення та зміцнення. Але його кінцевою метою був київський трон, який він здобув, використовуючи свої повноваження суздальського князя. Він помер на київському троні й був похований у київській церкві. Життя явно вдалося.

Бунтівний син Долгорукого нічого з цього не хотів. Він переніс столицю свого князівства з Суздаля до Володимира та зробив усе можливе, щоб перетворити його на «Київ на Клязьмі». Андрій залишив Вишгород не з

порожніми руками. Він узяв із собою місцеву ікону Божої Матері (Богородиці), яка згодом здобула популярність як Володимирська Божа Матір. Переміщення церковної реліквії з Київської землі до Володимира є доброю метафорою перенесення Боголюбським символічної влади столиці Русі з півдня на північ. Символізм почався з ікони, але не закінчився нею. Київ слугував резиденцією митрополита всієї Русі, що посилювало його значення. Андрій, який ніколи не розглядав своє князівство як частину Руської землі, хотів власного митрополита. 1162 року, за 7 років до пограбування Києва, він відправив послів до Константинополя, щоб йому дозволили поставити власного кандидата на посаду нового митрополита. Він дістав категоричну відмову – глибоке розчарування для лідера, який уже здійснив усі необхідні приготування для заснування посади митрополита. Нещодавно збудований Золотоверхий Успенський собор, дуже схожий на Золотоверхий собор Святого Михайла в Києві, був призначений для митрополита, але в результаті там розмістили єпископа.

Іншим проектом Андрія Боголюбського, що безперечно мав київське походження, стала побудова Золотих воріт. І собор, і Золоті ворота досі стоять і служать нагадуванням про амбіції володимирського князя. Як колись Ярослав Мудрий, Андрій наслідував уже існуючу імперську столицю, щоб затвердити свою незалежність від неї. У північно-східній Русі він був не єдиним, хто мав Києвом. Дехто з дослідників вважає, що річки в околицях Володимира дістали назви після своїх київських прототипів: Либідь, Почайна та Ірпінь.

І Ярослав Мудрий, і Андрій Боголюбський були руськими князями і, мабуть, мали схожі етнокультурні риси, але їхні будівничі проекти свідчать, що вони мали різне ставлення щодо земель Русі. Ярослав був відданий Києву та своїй величезній державі, що простягалася від цього міста до Новгороду, це відрізняло його від Святослава, який не мав такого зв'язку, і Володимира Мономаха, чиї основні прагнення стосувалися Руської землі навколо Києва, Чернігова та Переяслава. Андрій відрізнявся від попередників більшою прихильністю до власної вотчини, ніж до об'єднаної Руської держави. Цю зміну прагнень руських князів слід розглядати в контексті розвитку руської ідентичності, яка знайшла своє відображення на сторінках руських літописів та юридичних текстів.

Автори «Повісті минулих літ» (завдання записувати події та коментувати їх переходило від одного покоління ченців до іншого) змушені були погоджувати три історичні ідентичності у своїй розповіді: руське походження скандинавських правителів Києва, слов'янські корені освічених еліт та місцеву племінну самобутність. Хоча київські правителі та їхні піддані прийняли назву «Русь», слов'янська, а не скандинавська ідентичність, що асоціювалася з цією назвою, стала основою їхньої самоідентифікації. Більшість підданих Рюриковичів були слов'янами. Більше того, поширення слов'янської самосвідомості за межами Київської землі було тісно пов'язане з прийняттям християнства з Візантії та впровадженням церковнослов'янської мови як мови богослужіння, проповіді та інтелектуального дискурсу Русі. Християнство з'явилося і в слов'янських, і в неслов'янських частинах держави в «шатах» слов'янської мови та слов'янської культури. Що більше Русь ставала християнською, то більше вона й слов'янізувалася. Київські

літописці поєднали місцеву історію з історією балканських слов'ян, історією Візантії та включили її до історії християнського світу.

На місцевому рівні племінна самотність повільно, але невпинно поступалася ідентифікації з місцевими князівствами – центрами військової, політичної та економічної влади, пов'язаними з Києвом. У літописах згадки про місцеві племена з часом почали поступатися згадкам про князівські резиденції та землі. Так, літописець говорить про військо, що пограбувало Київ 1169 року, як таке, що складалося з мешканців Смоленська, а не радимичів; жителів Суздаля, а не в'ятичів; уродженців Чернігова, а не сіверян. Складалося відчуття єдності всіх земель під владою київських правителів, і, незважаючи на конфлікти та війни між князями з династії Рюриковичів, мешканці цих земель сприймалися літописцями як «наші», на відміну від іноземців та язичників. Головним питанням було визнання влади київських князів, і коли деякі з тюркських кочових племен степу визнавали цю владу, то ставали «нашими язичниками».

Політичне та адміністративне об'єднання різних племінних територій спричинило стандартизацію їхньої суспільної структури. На самій її верхівці були князі з династії Рюриковичів, точніше, нащадки Ярослава Мудрого. Нижче стояли князівські дружинники – спочатку варяги, а потім дедалі більше слов'яни, які злилися з місцевою племінною верхівкою, сформувавши аристократичний прошарок під назвою «бояри». Вони були воїнами, але в мирний час провадили суд та адміністрацію окремих земель. Бояри були основним класом землевласників і, залежно від конкретного князівства, мали більший або менший вплив на політику князя. Церковні ієрархи та їхні підлеглі також були серед привілейованих.

Решта населення сплачувала князям податки. Городяни, до яких належали купці та ремісники, мали певну політичну владу, яку здійснювали на міських вічах, де вирішували питання місцевого управління. Іноді, як у Києві, або доволі регулярно, як у Новгороді, такі віча впливали на успадкування або отримання престолу місцевими князями. Селяни, які становили більшість населення, не мали жодної політичної влади. Вони були поділені на вільних селян і напіввільних смердів. Останні могли втратити свою свободу зазвичай через борги і повернути її, виплативши борг або після певного періоду рабського послуху. Нижче від них на соціальних сходах стояли раби – воїни або селяни, захоплені під час військових кампаній. Поневолення воїнів могло бути тимчасовим, але для селян залишалося постійним.

Розміри штрафів за різні злочини, описані у «Руській правді», найкраще ілюструють ієрархічну структуру суспільства Київської Русі. Оскільки законодавці прагнули скасувати або обмежити кровну помсту, вони запровадили грошові штрафи, що мали стягуватися до князівської скарбниці за вбивство певних категорій людей. Штраф за вбивство члена князівської дружини або придворного (бояри) становив 80 гривень; вільної людини на службі в князя – 40 гривень; ремісника – 12 гривень; смерда або раба – 5 гривень; але можна було на відносно законних підставах убити раба, якщо той ударив вільну людину. Оскільки різні регіони Київської Русі мали різне звичаєве право, запровадження єдиного зводу законів допомогло зробити державу більш однорідною, як і запровадження християнства та церковнослов'янської культури, що походили з Києва. Схоже, цей процес став успішним саме тоді, коли політична роздробленість Київської Русі ставала майже неминучою: збільшення кількості князів, які хотіли мати власні

володіння, велика територія Київської держави, різні геополітичні та економічні інтереси її регіонів підірвали державне утворення, що на якийсь час спромоглося об'єднати землі між Балтійським та Чорним морями.

Зміна геополітичних амбіцій київських князів, від Ярослава Мудрого до Андрія Боголюбського, відображає звуження князівських політичних інтересів: від об'єднаної держави, яку ми називаємо Київська Русь, спочатку до низки князівств, що об'єднувалися терміном «Руська земля», і врешті-решт, до периферійних князівств, які стали у XII та на початку XIII століть досить сильними, щоб конкурувати з Києвом. Деякі історики вбачають у цих князівських утвореннях витоки сучасних східнослов'янських держав. Володимиро-Суздальське князівство стало провісником ранньомодерної Московії і згодом сучасної Росії. Білоруські історики ведуть походження своєї держави від Полоцького князівства. А українські історики вивчають Галицько-Волинське князівство, шукаючи за пунктирною лінією українського державотворення. Але всі ці утворення та ідентичності в кінцевому підсумку беруть початок у Києві, що дає українцям одну, але важливу перевагу: вони можуть вивчати витоки власної ідентичності та держави, не залишаючи меж своєї столиці.

Розділ 6

Rex Mongolica

Київська Русь, держава із загальною невизначеною датою народження, має чітко визначену дату смерті. Це сталося у грудні 1240 року, коли монголи – інша хвиля завойовників з євразійських степів – захопила Київ.

У багатьох відношеннях монгольська навала на Русь знову зробила степ панівною силою у політиці, економіці та певною мірою культурі регіону. Вона поклала край незалежності заснованих у лісовій зоні держав та спільнот, об'єднаних на певний час у межах Київської Русі, і порушила їхні зв'язки з чорноморським узбережжям, а через нього з середземноморським світом. Монголи повернули стрілки історичного годинника назад – у часи хозарів, гунів, сарматів, скифів, коли степові спільноти контролювали внутрішні райони та отримували зиск із торгових шляхів, що вели до чорноморських портів. Але монголи були грізнішою військовою силою, ніж їхні попередники, яким вдавалося опанувати в найкращому випадку західну частину євразійського степу зазвичай від басейну Волги на сході до гирла Дунаю на заході. Монголи, принаймні спочатку, контролювали весь цей степ, від Амуру та монгольських степів на сході до гирла Дунаю та угорських рівнин на заході. Вони заснували Rex Mongolica[11 – Монгольський світ (лат.) – термін, що використовується у європейській історіографії для позначення впливу монгольського завоювання на соціальне, культурне та економічне життя народів Євразії, завойованих Монгольською імперією у XIII столітті.] (монгольський світ) – конгломерат залежних та напівзалежних територій під владою монголів, де руські землі стали периферійною, але важливою частиною.

Поява монголів зруйнувала ілюзію політичної єдності Київської держави і поклала край справжній церковній єдності руських земель. Монголи визнали два головних центри княжіння на Русі: Володимиро-Суздальське князівство в сучасній Росії та Галицько-Волинське в сучасній Західній Україні. Константинополь наслідував цей приклад, розділивши Руську митрополію на дві частини. Політичну та церковну єдність Руської землі з центром у Києві було порушено. Галицькі та володимирські князі віднині займалися будівництвом власних «Руських земель» на своїх територіях. Хоча вони й претендували на одну й ту саму назву «Русь», два князівства рухалися в дуже різних геополітичних напрямках. Обидва вели родовід своїх династій від Києва, який також слугував для них первісним джерелом руського права, літературної мови, релігійних та культурних традицій. Обидва опинилися під чужоземним монгольським контролем. Але природа їхньої залежності від монголів була різною.

На землях, що нині належать до Росії і керувалися з Володимира, монгольська присутність тривала до кінця XV століття і зрештою увійшла в історію як «татарське ярмо», назване так за ім'ям тюркомовних племен, які були частиною монгольських військ і залишалися у регіоні після того, як його покинули не дуже численні монголи. Погляд на монгольське правління як на надзвичайно довге й деспотичне панування варварів є відмінною рисою традиційної російської історіографії й продовжує впливати на інтерпретацію цього періоду східноєвропейської історії в цілому. Однак у XX столітті прихильники євразійської школи російських істориків взяли під сумнів це негативне ставлення до монгольського правління, підкреслюючи його позитивні впливи на Росію. Характер присутності монголів на території України вносить додаткові корективи до традиційного засудження «татарського ярма». В Україні, керованій галицькими та волинськими князями, монголи були менш впливовим фактором, ніж у Росії. До того ж їхнє панування було коротшим – по суті, тривало до середини XIV століття. Ця різниця матиме глибокий вплив на долі двох земель і народів, які їх населяли.

Стрімкий рух монголів до всесвітньої слави почався в степах сучасної Монголії 1206 року, коли Темучин, місцевий племінний вождь та воєначальник, об'єднав ряд племінних союзів і прийняв титул хана всіх монголів. Чингісхан, як стали називати Темучина після його смерті, провів перші десять років свого правління здебільшого у війнах із Китаєм, чиї землі першими увійшли до його імперії, що стрімко розширювалася. Наступним великим здобутком стала Центральна Азія, що лежала на захід від Китаю, на Великому шовковому шляху. До 1220 року до рук монголів потрапили Бухара, Самарканд і Кабул. Наступними стали половці та волзькі булгари, які були розбиті (разом із деякими руськими князями) близько 1223 року. Тоді ж монголи вторглися до Криму й захопили фортецю Судак, один із ключових торгових центрів на Великому шовковому шляху, що був тоді під владою половців.

Перед своєю смертю 1227 року Чингісхан поділив своє царство між синами та онуками. Західні землі, що включали тоді Центральну Азію та степи на схід від Волги, відійшли до двох його онуків. Один із них, хан Батий, був незадоволений своєю спадщиною і посунув межі свого царства далі на захід. Цей наступ став відомий як монгольська навала на Європу. 1237 року монголи

оточили і взяли Рязань на східному кордоні Володимиро-Суздальського князівства. Володимир, столиця князівства, впав на початку лютого 1238 року. Коли захисники міста зайняли останню позицію в Успенському соборі, збудованому Андрієм Боголюбським, монголи підпалили його. Міста, які захищалися найбільш запекло, знищувалися повністю. Так було у випадку з Козельськом, що впав після семитижневої облоги. Руські князі, як могли, опиралися монгольській навалі, однак, розрізнені та дезорганізовані, вони не мали чого протиставити високомобільній та злагодженій монгольській кінноті.

Коли монголи досягли Києва в листопаді 1240 року, їхнє величезне військо справило неймовірне враження на захисників міста. «І не було чути [нічого] од звуків скрипу возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами», – згадує літописець. Коли кияни відмовилися здатися, Батий привіз катапульти, щоб зруйнувати міські мури, побудовані з каменю та колод за часів Ярослава Мудрого. Городяни кинулися до Десятинної церкви – першого кам'яного храму, збудованого Володимиром Великим на честь його хрещення. Але вага людей та їхнього майна виявилася заважкою для стін, що впали, поховавши втікачів під уламками. Софійський собор вижив, але, як і інші церкви, був пограбований – здобиччю загарбників стали його цінні ікони та посуд. Переможці розграбували місто; жменька мешканців, яким пощастило вижити, тремтіла від страху в руїнах колись величної столиці, чиї правителі прагнули змагатися з Константинополем. Джованні да Плано Карпіні, посол папи римського Інокентія IV, який проїздив через Київ у лютому 1246 року дорогою до монгольського хана, залишив такий опис наслідків монгольської навали на Київщині: «Коли ми проїздили цією землею, то йшли крізь численні кістки та черепа мертвих людей, що лежали на землі».

Київ зазнав майже смертельного удару від нападу монголів і протягом багатьох століть не міг відновити своє колишнє значення та процвітання. Але населення Київської та Переяславської земель не залишило регіон і не переселялося масово до басейну Волги та Оки, як припускали деякі російські історики в XIX столітті. Навіть якщо мешканцям Київської землі й доводилося тікати зі степових окраїн, вони мали масу можливостей знайти безпечний притулок у лісах Північної України, уздовж річок Прип'ять та Десна. Не випадково найстаріші українські діалекти поширені в лісах Прип'яті та передгір'ях Карпат – територіях, захищених від нападу кочовиків лісами, болотами та гористим рельєфом.

На той момент, коли Київ упав під натиском монголів, він уже не правив над усіма руськими землями, а сам був під владою «провінціалів». Оборonoю міста керував воевода Дмитро, який служив князю Данилу, правителю Галичини й Волині. Князь Данило взяв столицю Русі під свій захист у попередньому році за домовленістю з київським князем Михайлом, який утік з міста після того, як спочатку чинив опір монголам, але втратив свою головну цитадель – місто Чернігів – і зрештою волю до боротьби.

Данило Галицький був новою зіркою руської політики. Як і Чингісхан, він був сиротою в дитинстві. Йому було 4 роки, коли 1205 року його батько Роман, якого літописець називав «самодержцем Русі», загинув у битві з поляками. За кілька років до того Роман, чия вотчина спочатку включала

Волинське князівство, зміг узяти під контроль сусіднє Галицьке князівство, ставши правителем усіх руських земель на захід від Києва. Данило та його молодший брат Василько успадкували титул свого батька, але не владу. Їм довелося боротися з суперниками – руськими князями, а також бунтівним галицьким боярством, а потім із поляками та угорцями. Лише 1238 року, у рік навали монголів на північно-східну Русь, Данило нарешті відновив контроль над Галичиною та Волинню і поставив у Києві свого воеводу.

Монгольська навала стала для Данила випробуванням його якостей полководця та правителя. Що ще більш важливо, він показав свій талант дипломата. Коли монгольський воєначальник зажадав, щоб Данило передав свою столицю Галич монголам, той поїхав до Батия, у його столицю Сарай на Волзі. Візити такого роду вже здійснювали інші руські князі, щоб присягнути на вірність монголам і отримати ханський ярлик – письмовий дозвіл на умовне право керувати своїми князівствами. «Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис?» – спитав хан Данила, як стверджує літописець. «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю», – відповів Данило, демонструючи ханові повагу та покору.

Критично ставлячись до самої ідеї присяги руських князів-християн монгольським ханам-язичникам, літописець описав три моделі їхньої поведінки стосовно монголів. Чернігівський князь Михайло був прикладом першої, яка викликала в літописця найбільше схвалення. Оскільки він нібито відмовився на вимогу Батия вклонитися кущу (і таким чином піти на компроміс зі своєю християнською релігією), його вбили за наказом хана. Володимиро-суздальський князь Ярослав представляв другу модель: віровідступництво. Він нібито погодився вклонитися кущеві й тим самим заслужив осуд літописця. Данило обрав третю модель, яка не являла собою ані повної відмови, ані цілковитої покори монгольській владі. За словами літописця, який співчував Данилу, князь не став на коліна перед кущем, щоб не зганьбити свою християнську віру, але випив кумис, що означало прийняття ним світської влади хана.

Насправді, монголи ніколи не просили руських князів зрікатися християнської віри і в цілому виявляли максимальну терпимість до православної церкви. Але виокремлення літописцем трьох моделей поведінки відображає дуже реальні градації готовності руських князів до співпраці з монголами чи до опору їм. Князь Михайло, якого дійсно вбили за наказом Батия, відмовився здаватися монголам 1239 року й навіть убив послів від хана. Ярослав Володимирський, навпаки, був першим із руських князів, хто присягнув на вірність монголам, за що отримав титул великого князя Русі та право призначити до Києва свого воеводу. Він залишався вірним монголам до самої смерті 1246 року, так само робив і його син Олександр Невський, якого Російська православна церква пізніше визнала святим за його роль у відбитті нападів західних агресорів – шведів та тевтонських рицарів. Данило взяв інший курс: присягнувши на вірність Батію, він не збирався надто довго дотримуватися цієї присяги.

Данило отримав ярлик Батия на Галичину та Волинь в обмін на обіцянку платити данину та брати участь у монгольських воєнних кампаніях у регіоні. Монгольський сюзеренітет захищав його від претензій на його територію не лише з боку князів-суперників, а й агресивних західних та північних сусідів. Данило скористався новою атмосферою політичної стабільності, щоб почати економічне відродження своєї держави. Вона була менш спустошеною,

ніж інші частини України, і служила притулком для втікачів із земель, що лежали ближче до степу, де монголи здійснювали безпосереднє управління. Якщо вірити руським літописцям, економічні можливості галицьких та волинських міст під протекцією Данила приваблювали багатьох біженців з решти України.

Данило переніс свою столицю далі від степу до новоствореного міста Холм (нині Хелм у Польщі). Він прагнув перетворити його на великий економічний центр. «Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплемянників і ляхів, – повідомляє літописець. – Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало поживлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села». Холм не був єдиним об'єктом Данилової уваги. Він також засновував нові міста – такі як Львів, майбутню столицю регіону, що вперше згадується 1256 року й названий на честь Данилового сина Лева, – і укріплював старі.

За правління Данила та його наступників Галицько-Волинське князівство зосередило у своїх кордонах більшість заселених на той час українських земель. Його підвищення було пов'язане з політичними, економічними та культурними процесами, що послабили владу Києва та сприяли появі прикордонних князівств. Монгольська навала сприяла цьому зростанню. Деякі історики стверджували, що послужливість монголам була найкращим виходом для руських князів, якщо ті дбали про благополуччя своїх підданих. Монгольське панування, аргументують вони, принесло стабільність та торгівлю у регіон. Щоправда, зруйнованому Києву знадобилися століття для відновлення. Та це було радше пов'язано з переміщенням торгових шляхів із Дніпра на Дон та Волгу на сході та Дністер на заході, ніж з обсягами руйнувань.

Так само далеко не руйнівним було захоплення Криму монголами. Усупереч популярному переконанню, що базується на ранній історіографії, монголи не привели на півострів кримських татар. Вони лише сприяли його поглинанню тюрками (кипчаками), що почалося задовго до монгольської навали. Фортеця Судак, узята монголами в 1220-ті роки, з часом поступилася роллю головного центру торгівлі Феодосії або Кафі – спершу під генуезьким, а потім венеційським правлінням. Крим залишався комерційним центром регіону, пов'язуючи Євразійський степ із Середземномор'ям під час монгольського панування.

Монголи були потужною, але часто відсутньою на українських землях силою у другій половині XIII століття, і правителі Галицько-Волинської держави охоче користувалися цією обставиною. Вони прагнули здобути незалежність від Орди, створюючи місцеві союзи.

Данило зосередив свою зовнішню політику на відновленні стосунків із західними сусідами та укладанні союзів, щоб мати підтримку в разі конфронтації з монголами. 1246 року, повертаючись від Батия, Данило випадково зустрів Джованні дель Карпіні, чий опис зруйнованого монголами Києва ми цитували раніше. Вони обговорили започаткування стосунків між Данилом та папою римським. Повернувшись до Галичини, Данило відправив

представника православного духовництва до Ліона, де на той момент була папська резиденція, щоб установити безпосередній контакт. Папа Інокентій IV хотів, щоб Данило визнав його верховним релігійним лідером. Данило в свою чергу хотів перетягнути папу на свій бік, щоб об'єднати католицьких правителів Центральної Європи в боротьбі проти монголів.

Ці контакти, розпочаті за допомогою Джованні дель Карпіні, зрештою призвели до видання Інокентієм IV булли, що спонукала християнських правителів Центральної Європи та Балкан узяти участь у хрестовому поході проти монголів. Він також відправив свого легата до Данила й подарував йому корону християнського короля. Князь Данило став rex ruthenorum, або «королем Русі». Окрім підтримки від папи, Данило нарешті уклав союз із королем Угорщини, який погодився віддати свою дочку заміж за його сина. Його другий син одружився з дочкою австрійського герцога. 1253 року, підбадьорений обіцянками підтримки з Центральної Європи, Данило розпочав бойові дії проти монголів. Невдовзі він узяв під контроль частини Поділля та Волині, що були під монгольським пануванням. Він не міг вибрати кращого часу для свого наступу – 1255 року помер Батий, а кожен із його наступників правив менше року.

Монголам знадобилося п'ять років, щоб повернутися до Галичини та Волині з новим військом і відновити своє панування на цих землях. На цьому етапі вирішальне значення повинна була мати західна підтримка, однак вона так і не матеріалізувалася. Центральноевропейські правителі проігнорували папську буллу із закликом до хрестового походу проти монголів. Подружні зв'язки також мало допомогли, бо Угорщина ще оговтувалася після нещодавньої поразки від чехів. Данилу довелося битися з монгольським військом самотужки. Монгольський воєначальник Бурундай, який прибув до Галицько-Волинського князівства на чолі великої армії, зажадав участі Данила в кампаніях проти литовців і поляків, що ставило хрест на союзах, побудованих ним у цьому регіоні. Також Бурундай вимагав від Данила знищити укріплення, побудовані ним навколо міст, що робило князівство вразливим до потенційних нападів зі степу. Данило був змушений це зробити. Він ще раз визнав себе васалом монголів.

За альянс із папою римським у 1250-ті роки князь Данило розплатився не лише невдалим хрестовим походом, а й зіпсованими стосунками із православним духовництвом – як у Константинополі, так і вдома, на Русі. Після захоплення Константинополя учасниками Четвертого хрестового походу розбіжності між східним і західним християнством стали чимось більшим, ніж просто богословськими та юрисдикційними нюансами. Вони переросли у відкриту ворожість, що посилювалася на Русі митрополитами, надісланими з Константинополя. Данилові зрештою вдалося змусити замовкнути опозицію в місцевому духовництві, яка критикувала його за союз із папою, однак не Константинополь. Коли 1251 року протеже Данила на посаду «митрополита всієї Русі», колишній холмський єпископ Кирило, прибув до Нікеї, тодішнього осідку Константинопольського патріархату, за благословенням, його затвердили на посаді за умови, що він не буде мешкати в Галичині, чий князь відомий своєю змовою з папою. Кирило, корінний галичанин, переїхав до Володимиро-Суздальського князівства.

Офіційне пересування київського митрополичого престолу до Володимира на Клязьмі відбулося 1299 року, під час перебування на посаді наступника Кирила, грека-митрополита на ім'я Максим. 1325 року митрополичий престол

було знову перенесено, тепер уже до Москви, іншим галицьким ієрархом, митрополитом Петром. Це стане головним чинником зростання московських князів як лідерів північно-східної Русі – ядра сучасної Росії. Монгольське панування над територією сучасної Росії було суворішим і тривало довше, ніж в інших частинах Русі. Землі навколо Москви просто були ближчі до центру володінь золотоординських ханів. Монголи створили посаду великого князя Русі для того, щоб полегшити управління своєю державою та збирання данини. Спочатку цей титул перейшов до володимиро-суздальських князів, а потім за нього змагалися два провідних князівства регіону – Москва і Твер. У довгостроковій перспективі князі Москви, «власники» столиці митрополії, перемогли в боротьбі за посади і, що більш важливо, за опанування монгольської частини Русі.

Митрополит, який перебрався з Києва до Володимира, а потім до Москви, зберіг за собою титул «митрополита всія Русі». Як компенсацію Константинополь дозволив галицько-волинським князям створити власну митрополію 1303 року. Цей новий престол, заснований у місті Галичі, столиці Галицького князівства, дістав назву «митрополії Малої Русі». Вона включала в себе 6 із 15 епархій, або дієцезій, що колись були під юрисдикцією Києва. Серед них були не лише епархії на території сучасної України, а й Турівська епархія у нинішній Білорусі. Так народився термін «Мала Русь», який, як вважають деякі вчені, греки розуміли як «внутрішню» або «ближчу» Русь.

Пізніше цей термін стане яблуком розбрату в боротьбі за українську національну самосвідомість, разом із назвою «малороси», прикріпленою у XX столітті до прихильників загальноросійської чи проросійської самоідентифікації серед східних українців. Але початки його були саме в Галичині.

Вторгнення монголів та їхня тривала присутність у понтійських степах уперше поставила руську еліту перед вибором між Сходом, представленим як кочовиками степу, так і візантійським християнством, і Заходом, який уособлювали центральноевропейські правителі, що визнали духовну владу папи. Уперше опинившись на головній лінії європейського політичного та культурного розлому, післякиївські еліти на території сучасної України почали політичне та культурне балансування, що продовжило їхню незалежність від Сходу та Заходу щонайменше на одне століття.

Історики часто розглядають Галицько-Волинське князівство як останню незалежну державу на території України до виникнення козацької Гетьманщини в середині XVIII століття. Ця думка потребує деяких уточнень. Перебуваючи в незгоді, а іноді й у стані війни з ханами Золотої Орди, Галицько-Волинське князівство формально залишалося ординським васалом, який сплачував данину аж до завершення свого існування 1340 року. В обмін на данину хани дозволяли галицько-волинським правителям повну самостійність у внутрішніх справах. На міжнародній арені Галицько-Волинське князівство до самого кінця отримувало вигоду від існування Рах Mongolica – євразійського порядку, підпертого моґольською кіннотою. Ослаблення та остаточне руйнування такого міжнародного порядку в Східній Європі сприяло й занепаду Галицько-Волинського князівства як єдиної та відносно незалежної держави.

Розпад Галицько-Волинського князівства почався з події, що сьогодні видається тривіальною, але для середньовічних та ранньомодерних держав мала надзвичайну важливість: вимирання правлячого дому, у цьому випадку династії галицько-волинських князів. 1323 року померли обидва правнуки князя Данила: деякі історики вважають, що вони знайшли свою смерть у битві з монголами. Оскільки у князів не було нащадків по чоловічій лінії, владу перебрав князь Мазовії Болеслав, племінник по матері покійних князів. Католик від народження, Болеслав прийняв православ'я і змінив ім'я на Юрій – для нього політичні амбіції були явно дорожчі від релігійних поглядів. Та цього було недостатньо для місцевої аристократії – бояр, які зневажали свого нового правителя за те, що той нехтував їхніми інтересами та слухав поради людей, яких привіз із собою з Польщі. 1340 року бояри отруїли Юрія-Болеслава – останнього правителя, який титулував себе *dux Russiae Minoris* («князем Малої Русі»), що призвело до тривалої міжнародної боротьби за Галичину та Волинь і в кінцевому підсумку до розпаду князівства. У другій половині XV століття колись могутнє князівство було поділене на дві частини: Галичина та Західне Поділля відійшли до Польщі, а Волинь – до Великого князівства Литовського.

Польський король Казимир III був головним актором у драмі захоплення Галичини Польщею. Спершу 1340 року він спробував узяти Львів – столицю князівства з 1270-х років. Місцева знать на чолі з галицьким боярином Дмитром Дедьком звернулася по допомогу до монголів і за їхньої підтримки відбила наступ поляків. Але 1344 року Казимир повернувся й цього разу зміг захопити частину князівства. 1349 року, після смерті Дедька, польські війська зайняли Львів і решту Галицько-Волинського князівства. Литовські й місцеві війська вигнали їх із Волині наступного року, але вони зберегли свої володіння в Галичині. У середині XIV століття сотні польських дворян з інших частин королівства переїхали до Галичини в пошуках землі, що пропонувалася в обмін на військову службу. З точки зору Казимира, умовна власність на землю була запорукою того, що знать не буде нехтувати своїм обов'язком захищати нову провінцію.

Польське королівство повністю включило нові землі до свого складу лише в 1430-ті роки, як Руське та Подільське воеводства. Також приблизно в цей час у відповідь на вимоги місцевої знаті (як польської, так і української), право на безумовне землеволодіння було поширене на місцевих мешканців шляхетного походження. Найважливішою політично-правовою подією, пов'язаною зі включенням Галичини та Поділля до складу Польського королівства, було надання місцевій знаті тих самих прав, що ними користувалися її польські «колеги». До них належало й право на участь у місцевих сеймах або зборах місцевої шляхти, де вирішувалися не лише місцеві питання, а й загальнодержавні справи та питання зовнішньої політики. Нові шляхтичі також отримали право обирати своїх представників до сейму всього королівства, і, оскільки оборона галицько-волинського прикордоння від вторгнень степових племен набула більшого значення в період між XIV та XVI століттями, вони використовували його повною мірою для лобювання власних інтересів при королівському дворі.

Інтеграція Галичини та Поділля до Польського королівства, яка відкрила регіон для впливу польської моделі шляхетської демократії, німецької моделі міського самоврядування, італійської освіти епохи Відродження, – коштувала, на думку деяких українських істориків, занадто дорого. Регіон втратив напівнезалежний статус, а боярська аристократія – економічну силу

та політичне домінування у місцевій політиці. Культурна полонізація вплинула не тільки на аристократію, а й на місцеве шляхетство; руські ремісники витіснялися з міст швидкими темпами, а православ'я зіткнулося з потужною конкуренцією з боку римо-католицької церкви.

Велике князівство Литовське запропонувало іншу модель інкорпорації українських земель до складу іноземної держави. У середині XIV століття один із литовських князів захопив Волинь у жорсткій боротьбі з польськими суперниками; також він отримав контроль над Київською землею, яка, на відміну від Галичини та Волині, перебувала під більш-менш прямим контролем монголів. Як з'ясувалося, литовська модель була більш сприятливою для збереження політичного впливу, соціального статусу та культурних традицій місцевих еліт, ніж польська.

Велике князівство з'явилося на українській сцені в першій половині XIV століття за часів свого найвідомішого правителя, великого князя Гедиміна (Гедимінаса), успішного будівничого імперії та засновника литовської правлячої династії. За деякими даними, Гедиміну вдалося поставити свого князя в Києві на початку XIV століття. Здається, це не мало спочатку прямого впливу на статус князівства; зміна відбудеться лише тоді, коли литовські князі за підтримки місцевих дружин почнуть витісняти татар далі в степ. Вирішальна битва відбулася 1362 року. Тоді литовські та руські війська під проводом сина Гедиміна Ольгерда (Альгірдаса) розбили сили ногайських татар – провідного племені Золотої Орди в понтійських степах – у битві на Синіх Водах, річці в нинішній Центральній Україні. Унаслідок цього кордон Великого князівства Литовського пересунувся на південь, до гирла Дністра та узбережжя Чорного моря. Велике князівство Литовське стало не лише могутнім наступником Київської Русі, але й володарем більшості українських земель.

Литовці принесли на Русь свою керівну династію Гедиміновичів, але наступники Гедиміна асимілювалися набагато швидше, ніж їхні попередники Рюриковичі з X століття. Литовські правителі одружувалися з представницями місцевих руських родів, із задоволенням приймаючи православ'я та слов'янські християнські імена. Переважання Русі в культурній сфері сприяло акультурації литовців. Авторитет візантійського християнства схилив на свій бік литовську еліту, яка в XV столітті ще залишалася язичницькою. Ділова мова Русі, що склалася на основі церковнослов'янської, принесеної християнськими проповідниками наприкінці X століття, слугувала мовою адміністрації на всій території Великого князівства Литовського; його звід законів, що став відомий у XVI столітті під назвою Литовського статуту, являв собою версію «Руської правди». Велике князівство фактично стало в політичному, правовому та культурному відношенні спадкоємцем Київської Русі. Виняток становила тільки нова династична лінія. Більшість населення складали пращури сьогоднішніх українців та білорусів. Деякі історики використовують для позначення цієї литовської держави термін «Литовсько-Руська» або навіть «Русько-Литовська держава».

Оскільки Польське королівство та Велике князівство Литовське взяли під контроль більшість українських земель, політика цих держав започаткувала політичні, соціальні та культурні зміни, які різнилися по обидва боки нового кордону. Дві держави провадили дуже різну політику щодо адаптації та асиміляції руських еліт і суспільства. Але в обох випадках ми бачимо появу та зміцнення схожих тенденцій, що призвели до занепаду автономних

прав руських князівств. До кінця XV століття вони будуть стерті з політичної карти регіону, завершивши княжу добу, що почалася у Київській Русі ще в X столітті.

II

Схід зустрічає Захід

Розділ 7

Творення України

Інтеграція українських територій наприкінці XIV століття до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського, політика цих двох держав, а також стосунки між ними почали визначати політичне, економічне та культурне життя України. Особливо важливою для українських земель стала низка унійних, або об'єднавчих, угод, укладених ними між XIV та XVI століттями.

1385 року в місті Крево (нині Білорусь) 33-річний великий князь литовський Ягайло, який називав себе «Божою милістю Великим князем Литовським та Володарем Русі», підписав декрет, що, по суті, був шлюбним договором із представниками 12-річної польської королеви Ядвіги. В обмін на польський престол він погодився прийняти католицтво для себе й свого князівства та здійснити об'єднання земель Королівства Польського та Великого князівства Литовського. За рік по тому Ягайла було короновано королем Польщі.

За переговорами в Крево відбудеться ще низка угод, які зміцнюватимуть зв'язки між двома державами та призведуть до Люблінської унії (1569), що створила Річ Посполиту. Кордони між королівством та князівством у рамках нової федерації були перебудовані, і більшість українських територій відійшла 1569 року до королівства, а у складі князівства залишилися тільки Білорусь. Таким чином, об'єднання Польщі та Литви означало поділ України та Білорусі, і в цьому сенсі навряд чи можна переоцінити значення Люблінської унії. Вона започаткує формування території сучасної України та її інтелектуальне привласнення місцевими елітами.

З точки зору руської еліти Великого князівства Литовського унії з Польщею не принесли нічого, крім неприємностей. Принаймні так здавалося зпочатку. Безпосереднім наслідком Кревської унії стала втрата впливу Русі на великого князя, який став католиком, створивши прецедент для своїх братів, деякі з яких були православними. Надії православних ієрархів на встановлення візантійського, а не латинського християнства в Литовському князівстві – останній язичницькій монархії Європи – були зруйновані.

Та справжній виклик політичному статусу Русі було кинуте 1413 року, коли Городельська унія, що розглядається в історіографії як династична, посилила Кревську унію – особисту унію між Польським королівством та Великим князівством Литовським. Новий договір, укладений між Ягайлом, тепер королем Польщі, та його кузенем Вітовтом (Вітаутас), великим князем литовським, поширював багато прав та привілеїв, що ними користувалася польська знать, включаючи право безумовного володіння землею, на литовську шляхту. Близько 50 польських шляхетських родів запропонували використовувати їхні герби такий самій кількості сімей з великого князівства. Але тут і крилася пастка: на «весілля» запрошувалися лише литовські католицькі родини. Нові права та привілеї не стосувалися православної еліти. Це був перший випадок дискримінації щодо еліти Русі на державному рівні. Відсутність доступу до нових привілеїв, таким чином, означала для православних аристократів заборону обіймати високі посади в центральному апараті великого князівства. Ситуація погіршувалася й тим, що Городельська унія відбулася безпосередньо після обмеження автономії Русі Вітовтом, який замінив князя Волині та правителів деяких інших земель на своїх ставлеників.

Можливість висловити своє невдоволення зазіханням на їхній статус руські еліти отримали невдовзі після смерті Вітовта 1430 року. У наступній боротьбі за литовський престол, що переросла в громадянську війну, руська шляхта, очолена волинськими боярами, підтримала власного кандидата, князя Свидригайла. Його суперник, князь Сигізмунд, 1434 року завдав удару у відповідь, поширивши права та привілеї, гарантовані Городельською унією, на православну еліту Великого князівства, повернувши хід війни на свою користь. Незважаючи на те що князі та шляхта Волинської та Київської земель підозріло поставилися до намірів Сигізмунда, їхня підтримка Свидригайла послабшала, що дозволило встановити відносний мир у князівстві. Усунувши релігійну причину невдоволення руських еліт, литовський двір отримав більше можливостей для маневру у своїх майбутніх зусиллях з обмеження автономії руських земель та князівств.

1470 року великий князь литовський та король польський Казимир IV ліквідував останній залишок княжої доби – Київське князівство. За десять років по тому київські князі змовилися вбити Казимира та поставити одного зі своїх кандидатів, але їхній задум провалився, що призвело до арешту його ватажків та змусило решту заколотників утекти за межі князівства. З їхнім від'їздом було покладено край надіям на відновлення способу життя, пов'язаного з княжою традицією Київської Русі. На зламі XV-XVI століть не лише на політичній карті України, а й у її інституційному, соціальному та культурному ландшафті мало що нагадувало про часи двохсотлітньої давнини, коли Галицько-Волинська держава прагнула скинути монгольський сюзеренітет і стати повністю незалежним гравцем у регіоні. Хоча руське право та мова ще залишалися добре вкоріненими, вони почали втрачати своє колишнє домінування. Ці невід'ємні частини руської культури мали тепер конкурувати з латинськими впливами та польською мовою, яка посіла почесне місце у Великому князівстві Литовському після Кревської унії.

По всій Європі XVI століття ознаменувалося зміцненням королівської влади, централізацією держав та уніфікацією соціальних і культурних практик. Іншою стороною медалі було дедалі більше зростання аристократичної опозиції щодо сильної королівської влади, яка у випадку Польщі та Литви

походила з аристократичних родів Великого князівства – у багатьох із них глибоко вкоренилася княжа традиція Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Але в середині XVI століття опозиційні настрої литовсько-руської еліти щодо зростання королівської влади послабилися через збільшення зовнішньої загрози князівству, яку воно могло пережити лише з допомогою Польщі. Ця загроза походила зі сходу, де протягом XV століття зростала нова міжнародна потуга – Велике князівство Московське.

1476 року великий князь Іван III, який першим назвав себе царем, проголосив незалежність свого царства від Орди й відмовився сплачувати данину ханам. Він також розпочав кампанію зі «збирання руських земель», взявши Новгород та Твер і почавши претендувати на інші руські землі, що колись входили до складу Монгольської держави, у тому числі й території сучасної України. В останні десятиліття XV століття новостворене Московське царство та Велике князівство Литовське почали тривалий конфлікт за спадщину Київської Русі. Московія перейшла в наступ, і на початку XVI століття великі князі змушені були визнати зверхність царя над двома своїми колишніми територіями, Смоленщиною та Чернігівщиною. Це був перший випадок, коли Московське царство поширило свою владу на частину території нинішньої України.

Просування Московської держави на захід, зупинене литовськими князями на початку XVI століття, відновилося у його другій половині. 1558 року Іван Грозний, рішучий та харизматичний, але разом із тим ексцентричний, жорстокий і в результаті самовбивчий цар, напав на Лівонію, державу, що межувала з великим князівством і включала нинішні Латвію та Естонію, розпочавши Лівонську війну (1558–1583), що тривала чверть століття і втягнула Швецію, Данію, Литву і зрештою Польщу. 1563 року московські війська перетнули кордон князівства, захопивши Полоцьк і здійснивши рейди на Вітебськ, Шклов та Оршу (усі – у сучасній Білорусі). Ця поразка мобілізувала підтримку польсько-литовського союзу серед литовської знаті.

У грудні 1568 року Сигізмунд Август, який був і королем Польщі, і великим князем Литви, призначив два сейми в місті Люблін – один для королівства, другий для великого князівства – у надії, що їхні представники вироблять умови для нової унії. Переговори почалися на позитивній ноті, й обидві сторони домовилися про спільне обрання короля загальним сеймом і широку автономію Великого князівства в межах спільної держави, але литовські князі не захотіли повертати королівські землі, що перебували в їхньому володінні, що було головною вимогою польської шляхти. Литовські делегати спакували речі, зібрали свої знатні почти й поїхали. Цей від'їзд викликав зворотний удар. Несподівано для литовців польський сейм, з благословення короля, став видавати декрети про передавання однієї провінції князівства за іншою під юрисдикцію Польщі.

Литовські князі, які побоювалися втратити свої провінції через наступ московського війська, тепер втрачали їх через мирну агресію Польщі. Щоб зупинити це недружнє поглинання з боку потужного польського партнера, литовці повернулися до Любліна, щоб підписати угоду, продиктовану польськими делегатами. Вони прибули занадто пізно. У березні 1569 року Підляське воеводство на українсько-білорусько-польському етнічному кордоні відійшло до Польщі. У травні настала черга Волині, а 6 червня, за день до відновлення польсько-литовських переговорів, Польщі були передані Київська та Подільська землі. Литовські аристократи могли тільки прийняти нову

реальність – їм загрожували більші втрати, якби вони продовжували чинити опір унії. На своїй картині «Люблінська унія» відомий польський художник XIX століття Ян Матейко зобразив головного супротивника унії Миколая Радзивілла на колінах, але з оголеним мечем перед королем.

Люблінська унія створила нову польсько-литовську державу з єдиним правителем, який обирався шляхтою усього королівства, та єдиним сеймом. Це поширило свободи польської шляхти на знать Великого князівства Литовського, яке зберігало власний державний апарат, судову систему та армію. Нова держава, названа Річчю Посполитою, була квазіфедерацією, де домінувало географічно розширене та політично зміцнене Польське королівство. Це королівство включило до свого складу українські воєводства не окремою групою, а одне за одним, без жодних спільних умов чи гарантій, окрім тих, що стосувалися використання руської мови в судах й адміністрації та захисту прав православної церкви.

На Люблінському сеймі місцева аристократія – князі та бояри, той самий прошарок, який виступав проти унії у Литві, – представляла українські землі. Та, на відміну від литовської знаті, українські делегати виступили в результаті за приєднання до королівства, водночас просячи про гарантії щодо їхнього законодавства, мови та релігії. Чому українські еліти, зокрема князівські роди, погоджувалися на таку угоду? Це питання набуває особливого значення, ураховуючи, що новий кордон між Польщею та Литвою пізніше стане основою адміністративних поділів, що з часом визначать сучасний кордон між Україною та Білоруссю.

Чи приєдналися українські провінції Великого князівства до Польщі через те, що їхня самобутність та спосіб життя відрізнялися від білоруських, чи це був випадково встановлений люблінський кордон, що розрізнув ці два східнослов'янські народи? Немає жодних ознак того, що в середині XVII століття українці та білоруси на люблінському кордоні говорили двома окремими мовами. Сьогодні на українсько-білоруському прикордонні говорять перехідними українсько-білоруськими діалектами, якими, можливо, розмовляли й у XVI столітті, через що майже нереально провести чітку розмежувальну лінію, яка базуватиметься виключно на лінгвістичних критеріях. Однак очевидно, що люблінський кордон, створений на основі меж історичних земель Русі, посилив відмінності, що довго формувалися на південь та північ від прип'ятських боліт. Історично склалося так, що Київська земля і Галицько-Волинське князівство значно відрізнялися від білоруських земель на півночі. Із X до XIV століття вони були основними районами існування незалежних або напівнезалежних князівств. У XV-XVI століттях розташування українських земель на периферії Великого князівства Литовського та виклики, з якими вони стикалися на відкритому степовому прикордонні, збільшили вже існуючі відмінності від решти литовського світу.

На відміну від литовської аристократії, українські еліти вбачали мало користі в існуванні де-факто незалежного Великого князівства, що було погано підготовлене до протистояння з кримськими та ногайськими татарами. Польське королівство могло допомогти Литві у війні з Московією, та навряд чи було здатне надати підтримку українцям у їхній нескінченній війні з татарами, що відрізнялася слабкою інтенсивністю. Включення прикордонних провінцій до складу королівства могло викликати інше ставлення влади до

долі прикордонних провінцій. Так чи інакше, українські князі підтримали входження їхніх земель до складу Польщі. У нас немає жодних підстав стверджувати, що вони коли-небудь про це шкодували. Волинські князі роди не лише втримали свої володіння, а й різко наростили їх за часів польського панування.

Костянтин Острозький, безперечно, найвпливовіший із місцевих князів, вирішив долю унії, підтримавши короля. Він зберіг свої старі посади володимирського старости та київського воеводи. Також він збільшив площу своїх землеволодінь. На кінець XVI століття Острозький здобув величезну особисту імперію, що включала 40 замків, 1000 міст і 13 000 сіл, що перебували у власності князя. На початку XVII століття його син Януш матиме у своїй приватній скарбниці достатньо золота, срібла та монет, щоб покрити два річні бюджети всієї Речі Посполитої. Острозький самотужки міг зібрати армію з 20 000 піхотинців та кіннотників – удесятеро більше за королівське військо в прикордонних районах. У різні часи своєї кар'єри Острозький був претендентом і на польський, і на московський престол. Дрібніша шляхта була не в змозі кинути виклик цьому потужному магнатові, від якого залежала економічно й політично. Тож Острозький і далі контролював широку мережу своїх шляхтичів-клієнтів, які виконували його накази у місцевих сеймах та сеймі Речі Посполитої. Не тільки місцева шляхта, а й король і Сейм не наважувалися кинути виклик авторитету цього некоронованого короля Русі. Сейм забороняв князям виставляти власні армії у воєнний час, але через постійну небезпеку татарських набігів на степовому кордоні регулярна армія держави не могла обійтися без військової потуги князів.

Острозькі були найбагатшими з українських князів, які збільшили свій вплив після Люблінської унії, але вони були не єдині. Іншим дуже впливовим князівським родом Волині були Вишневецькі. Князі Вишневецькі поширили свої володіння на Волині, де вони були незначні в порівнянні з Острозькими, на землі Наддніпрянщини. Ці землі були або незаселені, або залишені мешканцями під час монгольського панування, а тепер відкриті для нападів ногайців та кримських татар. Сім'я Вишневецьких збільшувала свої володіння в степових землях, засновуючи нові поселення, утворюючи міста та фундуячи монастирі. Невдовзі за розмірами володінь у Лівобережній Україні Вишневецькі вже могли змагатися з Острозькими. Ці дві княжі родини були найбільшими землевласниками в Україні. Зміни, що відбулися в регіоні в період після Люблінської унії, сприяли зусиллям волинських князів, які були головними рушіями колонізації степових земель. Створення польською короною «кварцяного», невеликого, але постійного мобільного війська, що фінансувалося з четвертої частини королівських прибутків доменів, допомагало відбивати татарські набіги та сприяло подальшому заселенню степу. Ще одним важливим стимулом для колонізації степових околиць стало їхнє включення в торгівлю з Балтійським регіоном. Зі зростанням попиту на зерно на європейському ринку Україна стала заробляти свою майбутню репутацію житниці Європи. Уперше з часів Геродота українське зерно з'явилося на іноземних ринках. Селяни масово тікали до Наддніпрянщини від кріпацтва, що посилювалося в землях, ближчих до урядових центрів. Вони мігрували до степових околиць України, де князі та шляхта засновували вільні від податків поселення, дозволяючи новоприбулим не відпрацьовувати панщину або не платити грошові повинності протягом певного періоду. В обмін на це переселенці мали селитися та обробляти землю.

Міграція на схід створювала нові економічні та культурні можливості. Серед тих, хто відгукнувся на них, були єврейські громади. Про їхнє існування в Україні відомо з князівських часів, але саме XVI століття стало періодом різкого підйому економічного та культурного життя єврейських громад. За деякими оцінками, від середини XVI до середини XVII століття кількість євреїв в Україні збільшилася в 10 разів, приблизно з 4000 до більш ніж 50 000. Вони утворювали нові громади, будували синагоги й відкривали школи. Однак ці успіхи мали зворотний бік, бо євреї опинилися між двома групами з протилежними інтересами – селянами та землевласниками. Спочатку обидві групи належали до православних. Проте на середину XVII століття багато князів прийняли католицьку віру. Тож євреї виявилися затиснутими між обуреними православними кріпаками та жадібними до грошей католицькими панами. Це соціально-культурне протистояння стало бомбою сповільненої дії.

Усупереч очікуванням короля Сигізмунда Августа Люблінська унія не приборкала опозиційну аристократію. Скоріше навпаки: вона тільки підвищила становище Острозького та інших українських князів. Але їхні біографії – це не лише накопичення статків та привласнення земель. Уперше з часів падіння Галицько-Волинського князівства князі почали долучатися до культурних та освітніх проектів. Це культурне пробудження відбулося по обидва боки нового польсько-литовського кордону й було безпосередньо пов'язане з релігійними конфліктами того часу. У Великому князівстві Литовському сім'я Радзивіллів показала приклад успішного використання зв'язків між політикою, релігією та культурою. Головний супротивник Люблінської унії, Миколай Радзивілл Червоний, став також лідером польського та литовського кальвінізму й засновником школи для кальвіністської молоді. Його двоюрідний брат Миколай Радзивілл Чорний профінансував друк першого повного перекладу Біблії польською мовою, виданого в Бресті – місті на білорусько-українському етнічному кордоні. У 1570-ті роки Костянтин Острозький розпочав власний видавничий проект у волинському місті Острог. Там він зібрав команду вчених, які порівняли грецький і церковнослов'янський тексти Біблії та внесли зміни до церковнослов'янського перекладу. Острозький опублікував найавторитетніший текст Письма з коли-небудь створених православними книжниками. Проект мав справді міжнародний масштаб, до нього були залучені фахівці не лише з Польщі та Литви, а й з Греції, а примірники Біблії, що з ними вони працювали, походили з таких різних місць, як Рим та Москва. Острозьку Біблію було видано 1581 року накладом близько 1500 примірників. Приблизно 400 з них дожило до нашого часу, й один із них можуть побачити відвідувачі бібліотеки Гарвардського університету.

Публікація церковнослов'янського перекладу Біблії в Острозі ще до того, як такий текст з'явився в Константинополі, продемонструвала зростання ролі України в православному світі. Острозький не зупинився на виданні Біблії. Він не лише продовжив свою видавничу програму як церковнослов'янською, так і руською мовою (що була більш доступною для загалу), а й заснував школу для православної молоді, доволі схожу на ту, яку Радзивілл створив для кальвіністів, що розширило діяльність академічних кіл, згрупованих навколо князя. Але й цим амбіції Острозького не обмежувалися. Є явні ознаки того, що він розмірковував над питанням переміщення патріаршого престолу з Константинополя до Острога. Цей задум так і не було втілено в життя, але

наприкінці XVI століття Острог став, мабуть, найважливішим центром православної освіти у світі.

Острозький, «некоронований король Русі», прагнув історичного та релігійного обґрунтування ролі, яку він насправді й відігравав у регіоні. Вступні тексти до Острозької Біблії та твори авторів, зібраних князем, зображують його продовжувачем релігійної та освітньої справи, початої на Русі князями Володимиром Великим та Ярославом Мудрим. «Адже Володимир свій народ хрещенням просвітив, /А Костянтин [Острозький] богорозумними писаннями освітив, – писав один із редакторів Біблії. І далі продовжував: – Ярослав церковними будовами Київ та Чернігів прикрасив, /А Костянтин єдину соборну церкву Писанням прославив»[12 – Переклад тексту з Острозької Біблії подається за виданням: Острозька Біблія. Опрацював та підготував до друку ермн. архімандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2006. – 1957 с.]. Герасим Смотрицький, відомий богослов і, швидше за все, автор віршів, наведених вище, походив із «Польської Русі», тобто Галичини й Західного Поділля. Там українські шляхтичі й городяни скористалися плодами освіти польського Ренесансу раніше, ніж їхні земляки у Великому князівстві Литовському.

Команда фахівців, зібрана та підтримувана Острозьким, була інтернаціональною, і деякі з її найвідоміших членів мали польське походження. Панегіристи Острозького, які походили з польської шляхти, мало цікавилися його внеском у розвиток православ'я, але робили все можливе, щоб створити для нього «вірчі грамоти» напівнезалежного правителя. Якщо православні інтелектуали пов'язували Острозького з Володимиром та Ярославом, то польські панегіристи «встановлювали» його походження від Данила Галицького, найбільш відомого правителя його рідної Волині. Поляки, які служили Острозькому, а також князям Заславським, що були пов'язані з Острозьким шлюбними узами, витворили для своїх патронів новий історичний та політичний простір, що не окреслювався існуючими межами православної церкви або руських (українських і білоруських) земель тепер поділеного навпіл Великого князівства Литовського. Цим новим простором була «Польська Русь» – українські землі збільшеного за їхній рахунок Польського королівства. Накладаючи на стару мапу православної Русі кордони, встановлені Люблінською унією, ці панегіристи створювали історичну та політичну реальність, яка пізніше забезпечить географічні обриси для формування сучасної української нації.

Окрім сфери мистецтва та літератури, результати Люблінської унії позначилися й на картографії. На карті 1590-х років, виданій Томашем Маковським, показано новий кордон між польською та литовською Руссю, або, у сучасних умовах, між Україною та Білоруссю. Під заголовком «Велике князівство Литовське та суміжні території» мапа Маковського включала українські землі та додаток із зображенням Дніпра. Уперше на мапах з'явилося слово «Україна» (Vkraina). Учені вважають, що матеріал для української частини мапи надав Костянтин Острозький. Імовірно, термін «Україна» потрапив на карту Маковського також завдяки князю або його оточенню. Це слово застосовувалося щодо території на правому березі Дніпра від Києва на півночі до Канева на півдні. За Каневом, якщо вірити картографові, були дикі степи, позначені як *sampi deserti citra Boristenem* («пустельні рівнини на цьому боці Борисфена»). «Україна», таким чином, охоплювала чималу частину степового кордону регіону. Схоже, це була економічно квітуча область, усіяна численним замками та поселеннями, яких

ще не було на ранніх картах. Альтернативною й головною назвою регіону, використаною на такій самій мапі, була *Volynia ulterior* (зовнішня Волинь), що підкреслювала зв'язок між новою «Україною» та старою Волинню, батьківщиною Острозьких.

Люблінська унія створила новий політичний простір для опанування та військового, економічного та соціального освоєння з боку православних княжих еліт, які, замість того щоб втратити свій престиж і владу внаслідок унії, насправді підвищили їх. Коли освічені люди, які були на службі в князів, почали наповнювати цей простір змістом, пов'язаним з політичними та культурними амбіціями своїх господарів, вони шукали паралелі та прецеденти в історії (діяльність Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Данила Галицького). Незважаючи на увагу до минулого, вони дійсно створили дещо нове. Цим винаходом зрештою стане «Україна» – термін, що вперше з'явився у киево-руські часи, але відновився в регіоні під час відродження князівської влади у XVI столітті. Цій назві й новому простору, створеному Люблінською унією, знадобиться час та нова суспільна верства, щоб стати одним цілим та поширити термін «Україна» на землі далеко за правим берегом Дніпра.

Розділ 8

Козаки

Протягом XV та XVI століть українські степи пережили значну політичну, економічну та культурну трансформацію. Уперше з часів Київської Русі кордон заселеної території перестав відступати в бік прип'ятських боліт та Карпат і почав просуватися на схід та південь. Лінгвістичні дослідження показують, що дві основні групи українських діалектів, поліські та карпатсько-волинські, почали рухатися назустріч із півночі й заходу, пересуваючись на схід та південь і утворюючи третю групу степових діалектів, що тепер охоплюють українську територію від Житомира та Києва на північному заході до Запоріжжя, Луганська та Донецька на сході й розширюються на південний схід аж до Краснодарського і Ставропольського країв у сучасній Росії. Це змішування діалектів відображувало рух населення в цілому.

Витоки цих глибинних змін лежали в самому степу. Боротьба, що почалася всередині XIV століття в Золотій Орді, відомій також як Кипчацьке ханство, призвела до її розпаду в XV столітті. Кримське, Казанське та Астраханське ханства стали наступниками Золотої Орди, але жодне з них не змогло її об'єднати і кожне з часом втратило свою незалежність. Крим став незалежним від Золотої Орди 1449 року під керівництвом нащадка Чингісхана, Хаджі Девлет-Гірея. Заснована ним династія Гіреїв проіснує до XVIII століття, але його держава майже відразу втратила незалежність. До 1478 року ханство стало васалом Османської імперії – величезної мусульманської держави, у якій політично переважали турки і яка замінила Візантію як панівну силу в західному Середземномор'ї та Причорномор'ї протягом XIV–XV століть. Османи, що 1453 року зробили Стамбул (колишній Константинополь) своєю столицею, отримали прямий контроль над південним узбережжям Криму,

заснувавши головний центр у портовому місті Кафа (сучасна Феодосія). Тіреї контролювали кримські степи на північ від гір та кочові племена Південної України, з Ногайською Ордою, що стала найпотужнішим із цих племен у XVI столітті.

Увагу Османів до регіону привертала проблеми безпеки та комерційні інтереси. Особливо вони були зацікавлені в рабах. Работоргівля завжди була важливою в економіці регіону, але тепер вона стала домінувати. Османська імперія, чиї ісламські закони дозволяли поневолювати лише немусульман і заохочували звільнення рабів, постійно потребувала безкоштовної робочої сили. Ногайці та кримські татари реагували на цей попит, поширюючи свої набіги в пошуках рабів на північ від понтийських степів і часто заходячи глибоко в українські землі або в південну частину Московської держави. Работоргівля була додатковим заробітком (основний прибуток ногайці отримували від тваринництва, а кримські татари – також від осілого сільського господарства). Погані врожаї зазвичай означали збільшення набігів на північ та кількості рабів, яких доправляли до Криму.

Усі п'ять маршрутів, якими татари нападали на поселення, проходили територією України. Два з них, на схід від Дністра, вели до Західного Поділля, а звідти – до Галичини; два, по інший бік Південного Бугу, – до західного Поділля та Волині і потім знову до Галичини; останній проходив регіоном, що пізніше стане Слобідською Україною в районі Харкова до Південної та Центральної Росії. Якщо попит на зернові призвів до включення українських земель до балтійської торгівлі, то їхні зв'язки з середземноморським світом здебільшого були пов'язані з татарськими рейдами за рабами. Українці, які становили абсолютну більшість населення прикордонних степів на північ від Чорного моря і переселялися до степів для вирощування зерна, стали головними мішенями та жертвами ранньомодерної економіки Османської імперії, що залежала від работоргівлі. Етнічні росіяни, які жили на північний схід від Криму, були на другому місці.

Михалон (Михайло) Литвин, литовський дипломат і автор історичних нотаток середини XVI століття, який відвідав Крим, описав масштаби работоргівлі цитатою зі своєї розмови з місцевим євреєм, який «бачачи, що туди постійно завозиться велика кількість наших полонених людей, спитав, чи наші землі ще так само повні людей і звідки тут така велика кількість смертних». За різними оцінками, кількість українців та росіян, які потрапили на невольницькі ринки Криму в XVI та XVII століттях, коливається від 1,5 до 3 млн осіб. Діти та підлітки цінувалися найбільше. Долі рабів різнилися. Більшість чоловіків опинялися на турецьких галерах або гарували на полях, у той час як багато жінок працювали прислугою. Декому щастило, якщо можна так сказати. Талановиті молоді люди робили кар'єру в османській адміністрації, але більшість із них була евнухами. Деякі жінки потрапляли до гаремів султанів або високопоставлених османських урядовців.

Українська дівчина, яка увійшла в історію під ім'ям Роксолана, стала дружиною одного з наймогутніших турецьких султанів, Сулеймана Пишного, який правив у 1520–1566 роках. Її син став султаном Селімом II. Під ім'ям Гюрем-султан Роксолана спонсорувала мусульманську благодійність та фінансувала будівництво деяких найкращих зразків османської архітектури. Серед них – Хасекі Гюрем-султан Хамамі – громадські лазні неподалік від Айя-Софія у Стамбулі, спроектовані одним із найкращих османських архітекторів, Мімаром Сінаном. Протягом останніх 200 років Роксолана була

головною героїнею романів та низки телесеріалів в Україні й Туреччині. Звичайно, її життя та кар'єра були винятком, а не правилом.

Татарські набіги й работоргівля залишили глибокі шрами в історичній пам'яті українців. Доля рабів була темою численних дум – українських епічних пісень, де оплакувалася доля полонених, описувалися їхні спроби втекти з кримської неволі й оспівувалися люди, які рятували та визволяли рабів. Ці народні герої були відомі як козаки. Вони билися з татарами, організовували морські походи проти турків і дійсно час від часу визволяли рабів.

Ким були козаки? Відповідь залежить від періоду, який ми маємо на увазі. Достеменно відомо, що першими козаками були тюрки-кочовики. Слово «козак» має тюркське походження і, залежно від контексту, могло стосуватися ваттового, вільної людини або розбійника. Перші козаки поєднували в собі всі ці риси. Вони утворювали невеликі групи й жили в степах за межами населених пунктів і таборів. Живучи за рахунок степу, вони займалися рибальством, мисливством та розбоєм. Степ перетинало багато торгових шляхів, і перші козаки нападали на купців, які зважувалися їхати без надійної охорони. Перша звітка про існування в степу козаків, які походять не зі сходу чи півдня, а з півночі – заселених земель Великого князівства Литовського, – стосується саме одного з таких нападів на купців.

1492 року, коли Христофор Колумб висадився на одному з островів Карибського моря і назвав його Сан-Сальвадор, а король Фердинанд та королева Ізабелла підписали указ про вигнання євреїв з Іспанії, козаки вперше з'явилися на міжнародній арені. Згідно зі скаргою, відправленою цього року кримським ханом до великого князя литовського Олександра, його піддані з Києва та Черкас захопили та пограбували татарський корабель, що, схоже, перебував у пониззі Дністра. Князь ніколи не піддавав сумніву, що це могли бути його люди, або що вони, можливо, займаються розбоєм у степах. Він наказав своїм прикордонним («українним») урядовцям провести розслідування щодо козаків, які могли брати участь у цьому набігу. Також він звелів стратити винних, а їхнє майно, де, імовірно, були й вкрадені товари, віддати представникам хана.

Якщо наказ Олександра й був виконаний, він не мав тривалого ефекту. Наступного року кримський хан звинуватив козаків із Черкас у нападі на московського посла. 1499 року козаки були помічені в гирлі Дніпра, де спустошували околиці татарської фортеці Очакова. Щоб припинити козацькі походи до Чорного моря вниз по Дніпру, хан планував заблокувати річку ланцюгами в районі Очакова. Здається, цей план так і не був втілений або не мав жодного впливу на діяльність козаків. Від скарг хана до великого князя також було мало користі.

Намагаючись припинити козацькі набіги, литовські прикордонні старости водночас використовували козаків для захисту кордонів від татар. 1553 року великий князь відправив черкаського та канівського старосту Дмитра Вишневецького за дніпровські пороги для будівництва невеликої фортеці, що мала б зупинити козацькі походи вниз по Дніпру. Вишневецький використав для цього завдання підлеглих йому козаків. Не дивно, що кримський хан

побачив у козацькій фортеці на острові Мала Хортиця зазіхання на його володіння і за чотири роки відправив військо, щоб вигнати Вишневецького з його «січі». У народній традиції Вишневецький запам'ятався як перший козацький гетьман (титул, який польська армія надавала своїм верховним командувачам) і безстрашний борець проти татар і турків.

На середину XVI століття землі на південь від Києва були вже заповнені козацькими поселеннями. «А Київська земля – щаслива, процвітаюча й багата населенням, бо на берегах Борисфена та інших річок, що впадають у нього, багато густонаселених міст і сіл», – пише Михалон Литвин. Він також пояснює походження поселенців: «Деякі ховаються від батьківської влади, або від неволі, або від служби, або від [покарання за] злочини, або від боргів чи ще чогось іншого; інших приваблює [до цього краю] багата дичина та родючі місця. І, спробувавши щастя в цих фортецях, вони ніколи звідти не повертаються». Судячи з опису Михалона, козаки доповнювали свої доходи від полювання та риболовлі елементарним розбоям. Він писав, що в деяких брудних та бідних козацьких хатах було «повно дорогих шовків, коштовного каміння, соболів та іншого хутра і прянощів». Там він знаходив «шовк дешевший, ніж у Вільні, і перець дешевший за сіль». Купці перевозили степами ці ласощі та предмети розкоші з Османської імперії до Московського царства або Королівства Польського.

Хоча перші козаки були міськими мешканцями й жили вздовж Прип'яті та Дніпра, на кінець XVI століття їхні лави збільшувалися за рахунок місцевих селян. Цей вплив поклав край політичній, етнічній та релігійній невизначеності козаків – європейські автори тих часів гадали, чи були вони кримськими татарами та ногайцями, чи українськими підданими князів і королів, чи сумішшю всіх народів і релігій. Абсолютну більшість козаків тепер становили українці, котрі прибули з величезних маєтків (або латифундій) магнатів і шляхти, аби уникнути того, що історики називають «другим виданням кріпацтва». Як уже зазначалося в попередньому розділі, магнати й шляхта намагалися залучити нових поселенців до своїх новопридбаних володінь на українському прикордонні, що були небезпечні для життя через постійну загрозу татарських нападів, обіцяючи їм звільнення від податків на певний період часу. Щойно цей період завершувався, багато селян рухалися далі, у небезпечний степ, щоб уникнути оподаткування. Чимало з них приєднувалися до козаків і радикалізували їхню суспільну політику під час повстань.

Заселення України – степових околиць уздовж середнього Дніпра, зображених на карті Томаша Маковського, про яку йшлося у попередньому розділі, – було спільним проектом волинських князів і дніпровських козаків. 1559 року Костянтин Острозький став київським воеводою – де-факто віце-королем величезних територій Наддніпрянської України. Його юрисдикція поширювалася на Київ і Черкаси, а до числа підопічних входили й козаки, які одночасно і сприяли, і перешкоджали подальшому заселенню степів зі своїми походами (з погляду одних – визвольними, з погляду інших – розбійницькими) проти татар і турків. Острозький ініціював перші спроби залучення козаків на військову службу – не стільки для використання їх як бойової сили, скільки для того, щоб прибрати їх із земель за порогами і встановити бодай якийсь контроль над цією непокірною юрбою. Лівонська війна збільшила попит на воїнів на кордоні з Московією, тож у 1570-ті роки було сформовано ряд козацьких підрозділів, один із яких налічував аж 500 вояків.

Реорганізація козаків з ополчення на службі в прикордонних урядовців у військові з'єднання під командуванням армійських офіцерів відкрила нову еру в історії козацтва. До вжитку увійшов термін «реєстрові козаки». Козаки, яких брали на військову службу й таким чином заносили до «реєстру», були звільнені від сплати податків та не підлягали юрисдикції місцевої влади. Також вони отримували платню. Звичайно, від охочих потрапити до реєстру не було відбою, але польська корона набирала на службу лише обмежену кількість, а їхні пільги діяли лише на період активної служби, так само лише за цей період сплачувалися й гроші. Але ті, хто не був включений до реєстру на початку або виключений з нього після завершення військової кампанії, відмовлялися зрікатися свого статусу, що породжувало численні суперечки між козаками та прикордонними урядовцями. Створення реєстру вирішило для уряду лише одну проблему, натомість породивши іншу.

1590 року польсько-литовський сейм постановив створити військо з 1000 реєстрових козаків для захисту прикордонних областей України від татар і нереєстрових козаків. Хоча король і видав необхідну постанову, з цього мало що вийшло. До 1591 року Україну охопило перше козацьке повстання. Козаки, які до цього спустошували турецькі володіння – Кримське ханство та Молдавію (залежну від Османської імперії), – спрямували свою енергію всередину країни. Вони повстали не проти держави, а проти своїх «хрещених батьків» – волинських князів, зокрема Януша Острозького та його батька Костянтина. Януш був старостою Білої Церкви – замку на південь від Києва, у той час як Костянтин «наглядав» за діяльністю сина. Батько та син Острозькі повністю контролювали регіон. Ніхто з місцевої знаті не смів кинути виклик могутнім князям, які займалися розширенням своїх володінь за рахунок земель, захоплених у дрібної шляхти. Ніхто, крім козаків.

Один із тих дрібних шляхтичів, хто став жертвою Острозьких, Криштоф Косинський, виявився також і козацьким отаманом. Коли Острозький захопив землю Косинського, подаровану йому королем, той не став марнувати час на даремні скарги до короля, а напав на замок Білої Церкви, де була штаб-квартира молодого Острозького. Приватна армія, зібрана Острозькими та іншим вихідцем із Волині, Олександром Вишневецьким, зрештою завдала йому поразки. Князям вдалося придушити повстання, не звертаючись по допомогу до королівської влади. За іронією долі «хрещені батьки» козаків покарали своїх неслухняних дітей за допомогою інших козаків, які перебували в них на службі. Більш відомим серед цих лояльних князям козацьких отаманів був Северин (Семерій) Наливайко. Він повів козаків Острозького у бій проти війська Косинського, а потім зібрав розсіяних козаків у степах Поділля і повів їх якнайдалі від володінь Острозьких.

Однак існувала межа, до якої Острозькі могли контролювати козацькі заволодіти або маніпулювати ними. Козаки обирали власного командувача, із яким ішли в бій, але, щойно похід закінчувався, були вільні вигнати його або стратити, якщо він діяв проти їхніх інтересів. Крім того, існували розбіжності всередині самого козацтва. Реєстрових козаків набирали з класу козаків-землевласників, які жили в містах та поселеннях між Києвом та Черкасами.

Вони мали можливість отримати спеціальні права, пов'язані з королівською службою. Але існувала й інша група – запорозькі козаки. Вони мали власне укріплене поселення – Січ (за назвою захисного дерев'яного частоколу – з січеного дерева) на островах за порогами. Вони були поза досяжністю королівських урядників, створювали постійні проблеми із кримськими татарами, а в буремні часи до них, мов до магніту, тягнулися невдоволені мешканці міст і сіл, які тікали до степу.

Наливайко, який за наказом Острозького впорався з козацьким бунтом, осередком якого були селяни-втікачі, незабаром опинився в непростому альянсі з непокірними запорожцями. На 1596 рік він уже не був на службі в Острозького, а діяв на власний розсуд, очоливши повстання більше, ніж те, що підняв Косинський. Початок 1590-х років був позначений кількарічними неврожаями, що призвели до голоду. Загроза голодної смерті виштовхнула багато селян зі шляхетських маєтків до козацьких лав. Цього разу для придушення повстання виявилось недостатньо князівських дружин: було викликано королівську армію. У травні 1596 року польське військо оточило козацький табір на лівому березі Дніпра. «Старі», або «городові», козаки повстали проти «нових», або січових, і видали Наливайка полякам в обмін на амністію. Колишній князівський слуга, який став козацьким повстанцем, був страчений у Варшаві й перетворився на мученика за козацькі свободи та православну віру в очах козацьких літописців і поетів епохи романтизму, у тому числі російського поета Кіндрата Рилєєва, страченого 1825 року за повстання проти царської влади.

Наприкінці XVI століття козаки ввійшли до зовнішньополітичних розрахунків не лише Речі Посполитої та Османської імперії, а й правителів Центральної та Східної Європи. 1594 року запорозьких козаків відвідав Еріх Лясота, посол імператора Священної Римської імперії Рудольфа II, який запропонував їм виступити на боці свого господаря у війні проти турків. За три роки після цього зі схожою місією до запорожців завітав Алессандро Комулео (хорват Aleksandar Komulovic), представник папи римського. Із цих місій мало що вийшло, окрім листів Комулео та щоденника Лясоти, які описували демократичні порядки, що панували на Січі, та збагатили наші знання про ранню історію козацтва. Але козаки, яких уже знали у Відні та Римі, невдовзі звернуть на себе увагу в Парижі та Лондоні та становитимуть серйозну загрозу для Москви.

Українські козаки, які почали свою міжнародну кар'єру в 1550-х роках на службі в московського царя Івана Грозного, зробили непроханий візит до Москви на початку XVII століття. Тоді в Московії був безлад та громадянська війна через політичну, економічну й династичну кризу, відому як Смутний час. Він почався на зламі XVI-XVII століть із низки руйнівних голодних років, спричинених тим, що нині називається «Малим льодовиковим періодом» – періодом низьких температур, що тривали півтисячоліття, приблизно з 1350 до 1850 року, досягнувши мінімуму приблизно на початку XVII століття. Ця криза вразила Московію в найбільш невідповідний момент, коли помер останній представник династії Рюриковичів і низка аристократичних кланів заперечувала законність нових правителів, зокрема Бориса Годунова. Династична криза завершилася 1613 року, коли на московський престол вибрали першого царя з династії Романових. Але ще до того, як кризу було врегульовано, низка кандидатів на трон, дехто з яких

видавав себе за родичів Івана Грозного, намагалася спробувати щастя, відчиняючи двері для іноземної інтервенції.

Під час цього довгого міжцарів'я козаки підтримували двох самозванців, які прагнули московського престолу, – Лжедмитрія I та Лжедмитрія II. Коли 1610 року польний гетьман коронний Станіслав Жолкевський рушив на Москву, до його армії приєдналося до 10 тисяч козаків. Обрання на московський престол Михайла Романова не спинило участі козаків у московських справах. 1618 року до походу польської армії на Москву приєдналося 20-тисячне українське козацьке військо. Козаки допомогли завершити війну на вигідних для Польщі умовах. Однією з них було повернення Чернігівської землі, утраченої Великим князівством Литовським на початку XVI століття. На середину XVII століття Чернігів стане важливою частиною козацького світу. Утім, як і завжди, козаки одночасно й допомагали, і перешкоджали польським королям у здійсненні їхньої зовнішньої політики. У своїй війні з Московською державою Річ Посполита так і не здобула від Османської імперії підтримки, на яку сподівалася, почасти через козацькі морські походи проти турків.

1606 року, спустившись по Дніпру та увійшовши до Чорного моря на своїх довгих човнах – чайках, козаки штурмували Варну, одну з найсильніших османських фортець на західному узбережжі Чорного моря. 1614 року вони пограбували Трабзон на південно-західному березі, а наступного року ввійшли до стамбульської гавані Золотий Ріг і спустошили передмістя, майже як вікінги за 750 років до того. Але якщо вікінги в той же час і торгували з Константинополем, то козацькі походи більше були схожі на напади піратів від Середземного до Карибського моря. Вони приходили грабувати, мститися і, як розповідають українські народні пісні, звільняти багатостраждальних рабів. 1616 року вони атакували Кафу, головний центр работоргівлі на кримському узбережжі, та звільнили всіх полонених.

Султан, його двір та іноземні послы, які стали свідками того, як один за іншим відбуваються козацькі напади на могутню Османську імперію, були приголомшені. Тепер християнські правителі могли серйозно сприймати нападників як потенційних союзників у боротьбі проти турків. Французький посол у Стамбулі, Філіп де Арле, граф де Сезі, писав до короля Людовіка XIII в серпні 1620 року: «Щоразу, як козаки з'являються у цих місцях, вони захоплюють неймовірну здобич, незважаючи на слабкі сили, і мають таку репутацію, що турецьких солдатів потрібно дрючками виганяти на битву з ними на кількох галерах, що їх великому сеньйорові [султану] вдається вислати з великими труднощами».

У той час як граф де Сезі інформував свого короля про неспроможність Стамбула впоратися з морськими походами козаків, радники 16-річного султана Османа II розмірковували, як вести війну на два фронти: проти поляків на суходолі та козаків на морі. Улітку 1620 року військо Османської імперії виступило в похід у напрямку річки Прут проти Речі Посполитої, до складу військ якої входили приватні козацькі армії польських та українських магнатів. Кампанія здійснювалася під приводом покарання Речі Посполитої за неприборкання козацьких нападів на турків. Насправді ж завдання було набагато ширшим. Османи намагалися захистити своїх румунських та молдавських васалів від впливу польсько-литовської держави, що дедалі зростав. Польська армія, що налічувала 10 тисяч вояків, і османські сили, що були, за деякими оцінками, удвічі більші, зіткнулися у вересні 1620 року біля містечка Цецора на нинішньому молдовсько-

румунському кордоні. Битва тривала протягом 20 днів і завершилася розгромом військ Речі Посполитої.

Оскільки в державі більше не було боєздатної армії, двір та всю країну охопила паніка. Усі очікували, що турки продовжать свій похід на Польщу. І вони дійсно це зробили. Наступного року набагато більша османська армія, що налічувала 120 тисяч вояків, очолена самим султаном, рушила Молдовою, прямуючи до Речі Посполитої. На своєму шляху османи зустріли польсько-литовське військо, чисельністю близько 40 тисяч вояків, половину з яких становили козаки на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним – героєм походу козаків на Кафу та командувачем козацького війська в московському поході, що відбувся за два роки по тому. Битва, що точилася на берегах Дністра навколо обложеної турками Хотинської фортеці, тривала цілий місяць.

Хотинська битва не принесла остаточної перемоги жодній зі сторін, але цей невизначений результат розглядався у Варшаві як триумф Королівства Польського. Поляки зупинили величезне турецьке військо біля своїх кордонів і підписали мирний договір, що не передбачав жодних територіальних втрат. Усі розуміли, що без українських козаків цей результат був би майже неможливим. Уперше – причому на короткий час – козаки стали улюбленцями всієї Речі Посполитої. Книжки, що з'являться невдовзі, будуть прославляти Петра Конашевича-Сагайдачного (якому нині в Подільському районі Києва поставлено пам'ятник на початку вулиці, названої його ім'ям) як одного з найвеличніших польських воїнів-лицарів.

Військові досягнення козаків під Хотином дозволили їм повторно висунути свої політичні та соціальні вимоги до Речі Посполитої. Їхньою головною вимогою був шляхетський статус для козацьких старшин, якщо не для всієї армії. Коли 1622 року Петро Конашевич-Сагайдачний помер у Києві від ран, отриманих під Хотином, Касіян Сакович, професор Київської братської школи, написав вірші на смерть козацького гетьмана, що невдовзі були видані друкарнею Києво-Печерського монастиря. У них він прославляв козаків як спадкоємців київських князів, які штурмували Константинополь ще за часів Київської Русі. За Саковичем, козаки билися за «золоту вольність», яку заслужили, – кодове словосполучення, що позначало права та свободи, якими користувалися шляхтичі королівства. «Та не кожному може вона бути дана – / Тільки нам, що боронять вітчизну і Пана. / Мужньо рицар у війнах до неї простує, / Не грішми, але кров'ю свободу купує»[13 – Переклад Валерія Шевчука. За виданням: Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI-XVII століть. / Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К., 2001. – Т. 2. Т. 3. Подано на сайті: [http://litopys.org.ua/suspil/sus47.htm.](http://litopys.org.ua/suspil/sus47.htm)], – писав Сакович. Визнання козаків рицарями зробило б їх на один крок ближче до шляхти.

Та козаки не досягли цієї соціальної вимоги. Їхня спроба взяти участь у сеймі 1632 року з метою обрання короля (це право належало лише шляхті) зустріла категоричну відмову. Влада придушила козацькі повстання 1625 та 1630 років. Під Хотином вони мали 20 тисяч вояків, але тепер реєстр було обмежено до 6, а потім до 8 тисяч. Козаки повставали ще в 1637 і 1638 роках, проте знову зазнавали поразки від королівської армії. Вони стверджували, що борються не тільки за козацькі вольності, а й за православну віру. Хоча це й забезпечувало їм підтримку на початковому

етапі, намагання уряду примиритися з православною церквою дедалі більше послаблювали зв'язки між козаками й церквою. Якщо 1630 року частина київського духівництва підтримувала козаків, то в 1637–1638 роках їхні заклики не були почуті й вони почувалися зрадженими. У панегіриках, що видавалися у друкарні Києво-Печерського монастиря, більше не вихваляли козацьких гетьманів, а прославляли православних шляхтичів, які воювали проти них.

Придушення козацьких повстань 1637–1638 років підвело владу до спроби довгострокового врегулювання козацького питання. Модель врегулювання була відносно простою: дарування козакам привілейованого легального статусу за умови їхньої інтеграції до правової та соціальної структури Речі Посполитої під керівництвом нових очільників, затверджених королем і довірених урядом. Козацька «ординація» 1638 року пішла далі в задоволенні вимог козацької старшини, ніж будь-яке інше примирення. Згідно з нею козацтво визнавалося окремим станом із власними правами та привілеями, у тому числі й правом на передавання такого статусу та земельної власності нащадкам. Уряд ужив заходів щодо контролю нововизнаного стану, обмежуючи доступ до нього інших верств населення, особливо городян, з якими козаки жили пліч-о-пліч у містах степового прикордоння.

Окрім цього, польська влада знизила кількість козаків у реєстрі до 6 тисяч і віддала їх під юрисдикцію коронного гетьмана – головнокомандувача польської армії. Козацький комісар та шість козацьких полковників призначалися з середовища польської шляхти. Найвищим званням, що його могли отримати козаки у своєму війську, було звання сотника. Шість полків мали почергово перебувати на варті на Запорозькій Січі – в оплоті бунтівних козаків за порогами. Щоб зупинити морські походи козаків та поліпшити відносини з Османською імперією, польські урядовці відбудували фортецю Кодак перед дніпровськими порогами, уперше споруджену 1635 року, але згодом знижену козаками. Архітектором, якого відправили керувати відбудовою, був французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який 1639 року випустив першу мапу України – карту степових околиць Речі Посполитої, куди включив Подільське, Брацлавське та Київське воєводства. Численні карти регіону, зроблені Бопланом, познайомили європейських картографів другої половини XVII століття зі степовою Україною, яка тепер із князівської вотчини перетворилася на землю козаків.

Залагодивши певною мірою справи з козаками, заклавши Дніпро для морських походів та взявши під контроль Запорозьку Січ, Річ Посполита увійшла в десятиліття, що дістало назву «золотого спокою». Цей час приніс із собою подальшу колонізацію степових окраїн та розширення землеволодінь магнатів і шляхти. Населення зростало, оскільки нові козаки, селяни та єврейські орендарі, які діяли як посередники, переїздили туди, щоб скористатися новими економічними можливостями. Як виявилось, це була тиша перед бурєю. Зароджувалося нове та ще більше козацьке повстання.

Козаки пройшли довгий шлях: від маленьких груп рибалок і мисливців, які добували собі поживу в степах на південь від Києва, до поселенців на нових землях у степовому прикордонні; від приватного ополчення на службі в князів до мушкетерів – озброєних ушницями піхотинців, що воювали як самостійна сила й викликали повагу в іноземців; і, нарешті, від втікачів і шукачів пригод до членів згуртованого військового братства, які вважали

себе окремим станом суспільства й вимагали від уряду не лише грошей, а й визнання їхнього шляхетського статусу.

Польська держава могла здобути вигоду з військової потужності та економічного потенціалу козаків, лише задовольнивши їхні соціальні вимоги. Як неодноразово покажуть подальші події, це було нелегким завданням.

Розділ 9

Східна Реформація

Одним із багатьох стереотипів щодо сучасної України є образ розколотої країни, поділеної на православний Схід та католицький Захід. Семюел Хантінгтон у своєму бестселері «Зіткнення цивілізацій» наводить карту, де лінія між Східною та Західною цивілізаціями проходить просто через Україну. Вона залишає західні регіони країни, що включають Галичину та Волинь, з католицького боку поділу, а решту регіонів – із православного. Проблеми з цією мапою починаються, щойно хтось намагається перевірити її і виявляє дуже мало римо-католицизму в нібито католицькій частині країни. Волинь є переважно православним регіоном, а в Галичині хоч і багато католиків, та вони не становлять більшості християн: навіть у цьому випадку їхні церкви та літургію важко відрізнити від православних, бо більшість українських католиків поділяють православну обрядовість.

Не варто занадто суворо ставитися до картографів. Провести прямий поділ у такій країні, як Україна, дуже важко, якщо взагалі можливо. Це справедливо стосовно всіх культурних кордонів, але існування змішаної церкви, яка поєднує в собі елементи східного та західного християнства, ще більше ускладнює українську ситуацію. Цю церкву спочатку називали уніатською, що відображало її сутність – об'єднання двох християнських відламів. Сьогодні вона відома як Українська греко-католицька церква (частина «греко»- має на увазі візантійську обрядовість) або просто як Українська католицька церква. Безумовно, на сьогодні це найуспішніша інституційна спроба подолати одну з найдавніших схизм (розколів) у християнському світі. Ця церква почала своє існування наприкінці XVI століття – у добу, коли відбувалося просування західних політичних та релігійних моделей на схід та їхня адаптація до традиційно православних територій. Але цей процес часто супроводжувався опором та дедалі більшим натиском з боку частини місцевих спільнот. Обидва прояви – і опір західним тенденціям, і їхня адаптація – знайшли своє втілення і в українському католицизмі, і в українському православ'ї, що зазнало значних трансформацій у першій половині XVII століття і відповідало на виклики з боку Заходу.

Прозахідний рух почався у Руській православній церкві на початку 1590-х років як реакція на кризу, що охопила Київську митрополію. Церква мала великі земельні володіння, і аристократи вважали церковну службу чудовою кар'єрою для своїх синів. Такі кандидати здебільшого мало цікавилися релігією, зате мали неабиякий інтерес до церковних багатств. Тому єпископи

й архімандрити провідних монастирів часто отримували призначення від короля за допомогою світських благодійників церкви, навіть не приймаючи чернечого постригу. Священники, а часто й єпископи, мали лише початкову освіту. Навіть якщо вони й хотіли здобути більше знань, то просто не мали де це зробити. Тим часом кальвіністські й католицькі школи та колегіуми почали відчиняти свої двері для синів православної знаті. Особливо це стосувалося єзуїтських шкіл. Одна з них, що невдовзі стала академією, була заснована у Вільні, біля білоруського кордону, інша в місті Ярослав у Галичині.

Ситуація в Київській митрополії мало відрізнялася від обстановки, що панувала в Європі перед Реформацією та початком реформ католицької церкви. Вона була багато в чому стандартною, однак частина православної еліти почала сприймати її як кризову. Католицька церква Речі Посполитої була зайнята самооновленням за допомогою єзуїтських шкіл та колегіумів, що являло загрозу для ще не реформованого православ'я. Видавнича та просвітницька діяльність кіл, що згурпувалися навколо князя Костянтина Острозького, була першою реакцією на цей виклик. Не менш стурбовані станом церковних справ були й члени православних братств – організацій купців та ремісників у великих містах України. Члени Львівського братства, найбагатшого та найвпливовішого з усіх, кинули виклик владі місцевого православного єпископа, який, як вони вважали, був корумпованим і чинив перешкоди в їхніх справах з панівними католиками. 1586 року львівські міщани домоглися ставропігії, або незалежності, від єпископа, а згодом відкрили власну школу, не чекаючи, поки він сам це зробить.

Православні ієрархи опинилися в скрутному становищі. Їхній статус у керованій католиками державі був другорядним щодо католицьких єпископів, які були членами сенату й мали прямий доступ до короля. Крім того, Острозькі й інші князі та шляхта вважали, що вони – справжні господарі церкви. Братства відверто конфліктували з ними, підриваючи монополію єпископів на викладання церковного вчення, а константинопольський патріарх, замість того щоб допомогти, взяв бунтівників під свій захист (вони знали, як підступитися до ієрарха, який страждав від безгрошів'я). Ключ до рішення цієї головоломки з'явився у вигляді унії з Римом. Бачення церковного союзу, що його уявляли собі православні ієрархи, спиралося на модель, запропоновану католицько-православним собором у Флоренції 1439 року. В останні роки існування Візантійської імперії імператор та патріарх були у відчаї, намагаючись врятувати її від нападів османів. У Римі пообіцяли допомогу в обмін на об'єднання двох церков під владою папи. Візантійські лідери погодилися на цю умову, яка підпорядковувала їхню церкву папі та замінювала православні догми на католицькі. Зокрема, вони погодили з католиками важливе питання *filioque* [14 – Латинське формулювання, яке в християнстві означає походження Святого Духа і (від) Сина.], що означало визнання того, що Святий Дух виходить не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина – Ісуса Христа. Разом із тим їм вдалося зберегти інститут шлюбу в священників, грецьку мову та візантійську літургію.

Улітку 1595 року двоє українсько-білоруських православних єпископів вирушили в довгу подорож до Риму, везучи туди листа від своїх колег – православних ієрархів Речі Посполитої з проханням до папи прийняти їх у католицьку церкву на умовах, близьких до Флорентійської унії. У Римі папа Климент VIII прийняв подорожніх і привітав «повернення» єпископів та

їхньої церкви в римське лоно церемонією в залі Костянтина в папському палаці. Озброєні папською буллою й численними посланнями до короля та інших високопосадовців Речі Посполитої, єпископи повернулися додому, щоб скликати собор, що мав оголосити про укладення церковної унії та передання Київської митрополії під юрисдикцію Риму. Король радо врегулював питання з часом та місцем проведення собору: він мав відбутися в жовтні 1596 року в Бересті на польсько-українсько-білоруському кордоні.

Якийсь час здавалося, що справу зроблено. Усі – папа, король, єпископи – хотіли об'єднання. Усі, крім значної кількості віруючих, до якої входили князь Острозький та його союзники серед православних магнатів, члени братств і чернецтво. Магнати не хотіли втрачати контроль над церквою – у добу Реформації вона була важливим релігійним та політичним рушієм, яким не можна було легковажити; братства хотіли реформ знизу, а не зростання влади єпископів; деякі з архимандритів, які керували монастирями, не прийнявши чернечого постригу, бажали зберегти контроль над церковними землями; і частина ченців, духівництва та звичайні віруючі, які не могли уявити собі відступництва від константинопольського патріарха. Це була кон'юнктура, але могутня коаліція, яка ставила під загрозу плани Риму, Варшави та православних ієрархів.

Князь Костянтин Острозький, якого можна було назвати найвпливовішою людиною в Україні, був готовий майже на все, щоб запобігти церковній унії. У формі, запропонованій єпископами, вона ставила під загрозу його контроль над церквою та обмежувала можливості використання православ'я як зброї в боротьбі з королівською владою збереження особливого місця для русинських князів у суспільстві. Мабуть, він почувався особисто зрадженим. Одним із двох єпископів, які поїхали до Риму прохати про унію, був його старий друг Іпатій Потій, якого Острозький умовив відмовитися від політичної кар'єри для того, щоб той став єпископом і займався реформуванням церкви. Острозький сказав Потію, що він не проти унії, але лише за згодою константинопольського патріарха. Потій, знаючи, що такої згоди не буде, вирішив укласти унію без участі Константинополя. Попутником Потія в дорозі до Риму був єпископ Кирило Терлецький, який був не лише екзархом, або особистим представником константинопольського патріарха, призначеним захищати його інтереси в регіоні, а й єпископом Волинської єпархії – твердині Острозького.

Приголомшений старий князь відправив озброєних слуг, аби перехопити єпископів на шляху до Риму, але ті уникли небезпеки. Тепер Острозький прямував до Берестя, щоб узяти участь у соборі разом із цілою армією прихильників, що складалася з православної шляхти та його слуг. Він також мав підтримку протестантських союзників – литовських аристократів. Один із них запропонував власний будинок для проведення зборів, оскільки за наказом короля усі православні церкви в місті було зачинено. Представники короля прибули до Берестя зі своїми збройними загонами. У цій наелектризованій атмосфері очікуване об'єднання церков могло цілком імовірно перетворитися не лише на роз'єднання, а й на кровопролитну битву.

Події, відомі в історіографії під назвою «Берестейський собор», насправді ніколи не було, вона була розділена на дві окремі зустрічі – католиків та православних. Католицький собор, серед учасників якого були православний

митрополит та більшість єпископів, оголосив про об'єднання. Православний собор, де головував представник константинопольського патріарха, включав двох православних єпископів, а також десятки архімандритів та представників парафіяльного духовництва. Його учасники відмовилися приєднуватися до унії і присяглися й далі зберігати вірність константинопольському патріарху. Тепер Київська митрополія була розколота: одна її частина декларувала прихильність до Риму, інша – до Константинополя. Розкол усередині митрополії мав також географічний вимір: здебільшого Галичина, зі Львовом та Перемишлем, залишилися православними, водночас Волинь та білоруські єпархії підтримали нову уніатську церкву. Насправді ситуація на місцях була набагато складнішою, ніж можна описати в загальних рисах, релігійні погляди іноді розколювали сім'ї, тоді як окремі парафії та монастирі змінювали свою прихильність не один раз.

Незважаючи на сильний опір Берестейській унії, король неперушно дотримувався унійного курсу. Він визнав лише один Берестейський собор – той, що проголосив об'єднання, – і відтепер вважав уніатську церкву єдиною законною християнською церквою східного обряду у своїй країні. Два єпископи, десятки монастирів, тисячі храмів і сотні тисяч, якщо не мільйони, православних віруючих тепер вважалися поза законом. Православна шляхта розпочала боротьбу в місцевих та загальному сеймах, заявляючи, що королівські урядовці зазіхають на свободу віросповідання, гарантовану знаті. І вона мала рацію. Ще в 1570-ті роки, відразу після смерті Сигізмунда Августа, протестантська шляхта зробила свободу віросповідання центральним принципом «артикулів», що на них мав присягати кожен новообраний король Польщі. Тепер протестантські шляхтичі підтримали своїх православних колег, допомагаючи в перетворенні сеймів на поля релігійних битв і порушуючи питання «замиріння народу руського релігії стародавньої грецької» на кожному загальному сеймі. Але до смерті короля Сигізмунда III 1632 року жодних суттєвих змін не відбулося. Протягом більш ніж 30 років православна церква існувала без офіційного статусу або визнання. Оскільки нові єпископи не могли бути призначені без згоди короля, єпископи-уніати сподівалися, що православна церква залишиться без єпископів після смерті тих, хто відкинув унію. Вона вижила лише завдяки непокорі королю та його урядовцям. Замість зміцнити королівську владу Берестейська унія лише підірвала її. Як і у випадку з Люблінською унією, об'єднання створило наслідки, протилежні тим, що на них сподівалися його ініціатори.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=27099844&from=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примітки

1

Довготривалий (фр.). Таку назву дістала методика історичних досліджень, запропонована представниками французької «школи анналів», що надавала перевагу дослідженню довготривалих історичних структур над подіями, тобто «короткої» історії. Представники цієї історичної школи намагалися відтворити «тотальну історію», що являла б собою опис усіх зв'язків, що існують у суспільстві, – соціальних, економічних, культурних тощо. (Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.)

2

Дослівно: «спосіб жити» – латинська фраза, що означає згоду сторін співіснувати з різними поглядами на певний об'єкт незгоди.

3

Друге «я» (лат.).

4

Книга пророка Єремії, 6:23 (переклад І. Опієнка).

5

Магістр армії (лат.).

6

Союзники (лат.).

7

Тут і далі цитати з «Повісті минулих літ» подано за виданням: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відпов. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.

8

Літописна назва аварів.

9

Назва вікінгів на Русі.

10

Про управління імперією (лат.).

11

Монгольський світ (лат.) – термін, що використовується у європейській історіографії для позначення впливу монгольського завоювання на соціальне, культурне та економічне життя народів Євразії, завойованих Монгольською імперією у XIII столітті.

12

Переклад тексту з Острозької Біблії подається за виданням: Острозька Біблія. Опрацював та підготував до друку ермн. архімандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2006. – 1957 с.

13

Переклад Валерія Шевчука. За виданням: Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI-XVII століть. / Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К., 2001. – Т. 2. Т. 3. Подано на сайті: <http://litopys.org.ua/suspil/sus47.htm>.

14

Латинське формулювання, яке в християнстві означає походження Святого Духа і (від) Сина.